

Jens N. Nielsen  
Tidl. museumsinspektør  
Nordjyske Museer

## Ødekirker i Himmerland

### Abstract

*I slutningen af 1990'erne foretog Aalborg Historiske Museum arkæologiske undersøgelser af ødekirker i Himmerland. Flere kirker blev stedfæstet, og det viste sig, at kirker og kirkegårde, som ikke er arealfredet, ofte er stærkt truet af nutidig dyrkning. Noget overraskende gav udgravningerne, trods deres begrænsede omfang, væsentlige oplysninger om stenkirkerens størrelse og konstruktion, samt data vedrørende kirkegårdene som fx størrelse, afgrænsning, gravtyper og stier. Dertil kommer påvisning af trækirker og mulige spor efter sådanne. Der fandtes også spor efter førkristne anlæg, der bl.a. kan stamme fra stormandsgårde. I en analyse af himmerlandske ødekirker påpeges nogle faktorer, som måske havde betydning for kirkernes beliggenhed, og dermed hvem grundlæggerne var.*

**Keywords:** Ødekirker, kirker, Himmerland, middelalder, førkristen

### Introduktion

Der er i Danmark flere hundrede nedlagte kirker – ødekirker. Kendskabet til ødekirkerne herunder deres præcise beliggenhed og bevaringstilstand bygger på en række kilder bl.a. lokal viden, topografiske værker, ældre kort og arkæologiske undersøgelser. Men kilderne er fåtallige og ofte mangelfulde – til tider modsigende.

I slutningen af 1990'erne foretog Aalborg Historiske Museum arkæologiske undersøgelser af ødekirker i Himmerland. Flere kirker blev stedfæstet, og det viste sig, at kirker og kirkegårde, som ikke er arealfredet, ofte er stærkt truet af nutidig dyrkning.

Noget overraskende gav udgravningerne, trods deres begrænsede omfang, væsentlige oplysninger om stenkirkerens størrelse og konstruktion, samt data vedrørende kirkegårdene som fx størrelse, afgrænsning, gravtyper og stier. Dertil kommer påvisning af træ-

kirker og mulige spor efter sådanne. Der fandtes også spor efter førkristne anlæg, der bl.a. kan stamme fra stormandsgårde.

I en analyse af himmerlandske ødekirker påpeges nogle faktorer, som måske havde betydning for kirkernes beliggenhed, og dermed hvem grundlæggerne var.

Undersøgelserne viser, at ødekirker er særdeles vigtige kilder til belysning af overgangen fra hedenskab til kristendom og det tidlige kirkebyggeri i Danmark.

### Ødekirker

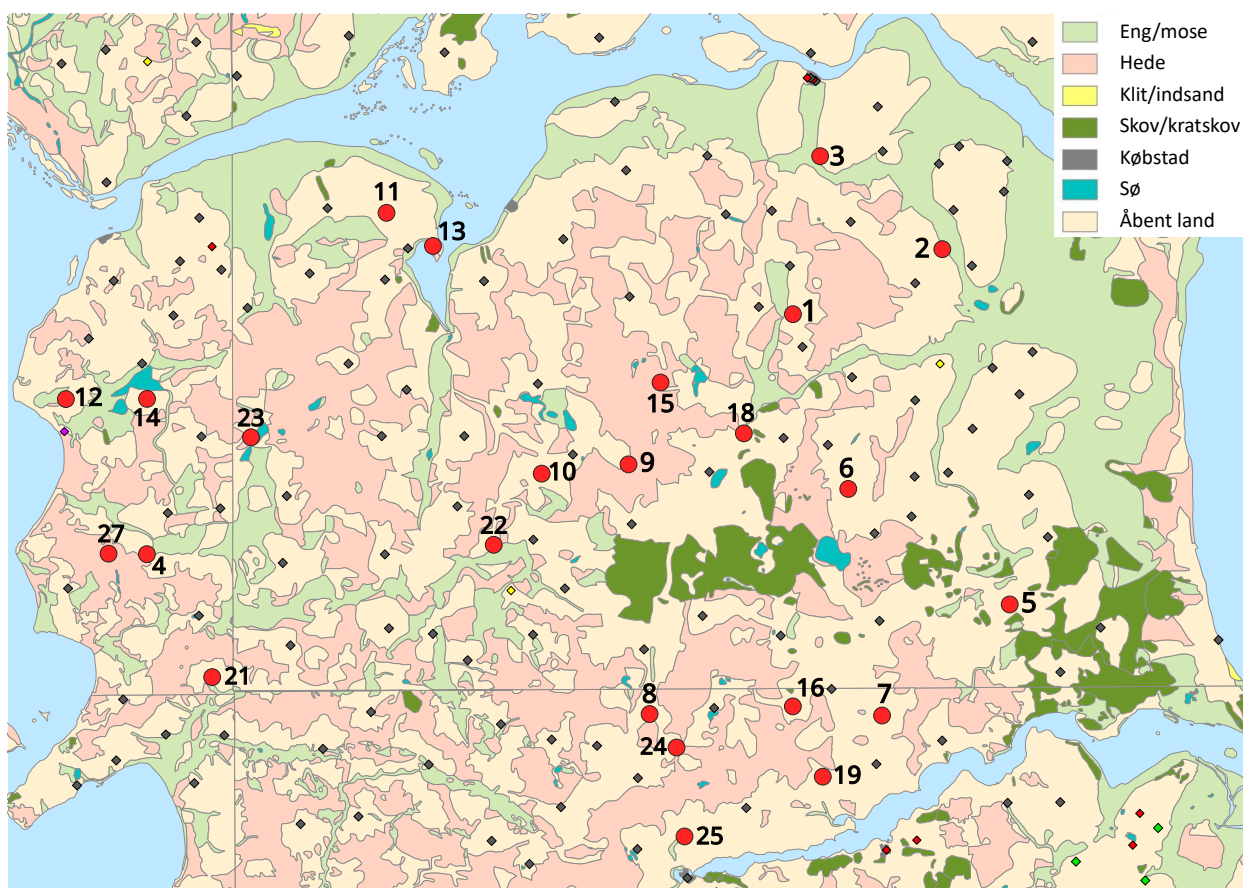
Et markant element i det danske landskabsbillede er hundredvis af kirker. De fleste har stået på samme sted siden opførelsen i tidlig middelalder, men der er også kirker, som i tidens løb er blevet nedlagt. De blev dermed ødekirker, hvilket vil sige kirker, hvor der ikke længere foregår kirkelige handlinger.<sup>1</sup> Som regel blev kirkebygningen samtidig eller senere revet ned, men der er også eksempler på, at en ødekirke senere blev taget i brug igen for efterfølgende at blive endelig nedlagt.<sup>2</sup> Et eksempel fra Himmerland er Svingelbjerg Kirke, som med kongelig tilladelse blev ødekirke i 1566. Kirken blev revet ned og sognet nedlagt, men temmelig usædvanligt blev der i 1907 opført en kirke tæt på ødekirken. Sognet blev for øvrigt også senere genetableret. Buderup Kirke blev ødekirke i 1907, hvor en ny sognekirke blev indviet i Støvring.<sup>3</sup> Såvel kirken som kirkegården i Buderup er stadig intakt.<sup>4</sup>

Ødekirker har som andre fortidsminder ofte stor bevågenhed i lokalbefolkningen. Det gælder også for Korup Ødekirke i Østhimmerland. Kirkens præcise beliggenhed var ukendt i lang tid, som det ofte er tilfældet med ødekirker, men i 1997 lykkedes det en gruppe borgere, som deltog i et arkæologikursus at stedfæste kirken.<sup>5</sup> Efterfølgende foretog Aalborg Historiske Museum en mindre arkæologisk undersøgelse. Den vækkede forfatterens interesse for ødekirker og åbnede øjnene for en række problemstillinger i forbindelse med disse – bl.a. manglende stedfæstelse. I samarbejde med Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat etablerede museet efterfølgende projektet "Ødekirker i Himmerland." Formålet var primært ved mindre arkæologiske undersøgelser at stedfæste ødekirkernes beliggenhed, men også at fastlægge størrelsen på kirken og kirkegården samt at vurdere om kirke og grave, som ikke er arealfredet, er truet af fx nutidig dyrkning (fig. 1; Katalog). Lidt overra-



skende resulterede projektet også i mange og vigtige oplysninger om kirkerne og kirkegårdene.

Der er registreret ca. 460 ødekirker i det nuværende Danmark, men det reelle antal er måske dobbelt så stort.<sup>6</sup> De fleste ødekirker ligger i Jylland. Det er forklaret med, at en tilbagegang i befolkningstallet i Danmark havde forskellige konsekvenser i øst og vest og strukturelle forskelle inden for landbruget mellem Sjælland og Jylland.<sup>7</sup> En relativ stor andel af de jyske ødekirker ligger mellem Limfjorden og Randers Fjord.<sup>8</sup>



Figur 1. Kort med arealanvendelse ca. 1800 i Himmerland.

Ødekirker/-kapeller angivet med katalognr. (rød), eksisterende kirker (grå), kapeller (gul) og klostre (pink). Kun ødekirker, som er stedfæstede/nærmere undersøgt, er anført.

Grafik: Nordjyske Museer.  
Kort baseret på Videnskabernes Selskab.

## Nedlæggelsen af kirker

De fleste kirker blev nedlagt i middelalderen, især i 1300- eller 1400-tallet og omkring Reformationen i 1536. Der er dog enkelte ældre og yngre nedlæggelser.<sup>9</sup> Nedlæggelserne i tidlig middelalder skyldes bl.a. økonomiske nedgangstider og naturkatastrofer, mens årsagerne omkring Reformationen i særdeleshed var strukturelle og økonomiske forandringer i samfundet.<sup>10</sup> Engberg nævner, at 64 landsognekirker blev nedlagt i yngre middelalder (1300-1525), og 78 landsognekirker blev nedlagt efter Reformationen (1525-1600).<sup>11</sup> Kun 19 kirker blev nedlagt før reformationen i yngre middelalder, hvilket understreger, at langt de fleste kirker blev nedlagt i tiden omkring Reformationen.<sup>12</sup>

En nærmere fastlæggelse af tidspunktet for nedlæggelse af en kirke er som regel vanskelig. Derfor er dateringsrammerne ofte brede, og der kan være betydelige forskelle i dateringen af en kirke (Katalog). Fx skriver Engberg om nedlæggelsen af kirkerne i Finde-  
rup og Kirketerp i Himmerland "Antaget Nyere tid, 1600-1850". Som begrundelse anføres, "at der i omegnens gårde fra 1700-årene findes byggematerialer fra en kirke i form af profilerede kvadre og vinduesoverligger". "Havde det været almindelige mursten eller brudstykker af kvadersten, så kunne de sagtens have været hentet på tomten mange år efter nedrivningen."<sup>13</sup>

Engbergs begrundelse forekommer ikke sandsynlig. Genanvendelse af profilerede granitkvadre i verdslige bygninger er udbredt, fx i Tolstrup og Tulsted, og de kan siden nedlæggelsen udmærket være genbrugt flere gange, som det bl.a. er tilfældet i Kirketerp (se senere). Andre steder anføres det, at de to kirker blev nedlagt før Reformationen, Kirketerp endda i 1299.<sup>14</sup>

Det er temmelig usædvanligt, at trækirken i Fredbjerg ikke afløses af en stenkirke samme sted.<sup>15</sup> Det kunne forventes at den, som andre trækirker, havde en relativ kort brugstid. Engberg mener da også, at kirken blev nedlagt i tidsrummet 1100-1300.<sup>16</sup> Det samme gælder Kieffer-Olsen, der skriver, at man måske ikke nåede at bygge en stenkirke inden nedlæggelsen.<sup>17</sup> En tidlig nedlæggelse er i overensstemmelse med, at kirken nævnes i et pavebrev i 1216 og fem <sup>14</sup>C-dateringer.<sup>18</sup>

Det er imidlertid også nævnt, at nedlæggelsen skete senere. En lokalhistoriker skriver, at kirken blev nedbrudt omkring 1470, fordi folk forlod området pga. sandflugt.<sup>19</sup> I et sagn berettes, at det skete

midt i 1500-tallet.<sup>20</sup> En lang levetid støttes til en vis grad af, at den godt 2000 m<sup>2</sup> store kirkegård med 808 grave størrelsesmæssigt svarer til kirker, som først er nedlagt i 1500-tallet (fx Korup og Sørup). Endvidere må nævnes, at der er tegn på, at nogle af kirkens bærende stolper, der har stået på syldsten, er udskiftet i løbet af brugstiden. Kirken lå sandsynligvis i et selvstændigt sogn, der blev slået sammen med et nabosogn (Farsø), hvis kirke beboerne nu skulle sogne. Disse forhold støtter til en vis grad en sen nedlæggelse.

### Årsager til nedlæggelsen af kirker

Den overordnede årsag til nedlæggelsen af kirker var forringede økonomiske forhold.<sup>21</sup> En meget væsentlig del af det økonomiske grundlag for driften af kirkerne var tiende, som blev indført i 1100-tallet. Tiende var en afgift på indtægter (bl.a. korn og kvæg), som sognets indbyggere skulle betale. Den var delt i tre dele, der henholdsvis gik til kirkens drift, præsten og bispen og efter Reformationen kongen i stedet for bispen. Hvis indtægterne i sognet faldt, fx ved dalende befolkningstal, blev kirkens økonomi forringet.

Andre forhold kunne også have en negativ påvirkning af kirkerens økonomi. Det var tilfældet, da Danmark i 1300-tallet blev ramt af en landbrugskrise (ødegårdskrisen). Den skyldtes en klimaforværring, der satte ind i begyndelsen af århundredet. Landbrugskrisen ramte især de jyske marginaljorder, der var opdyrket under højkonjunkturer i 1100- og 1200-tallet. Senere i århundredet blev krisen voldsomt forstærket af pesten, og i Vadehavsområdet blev forholdene forværret af stormflod og sandfygning.<sup>22</sup> De mange nedlæggelser af kirker omkring Reformationen skyldes også især forringede økonomiske forhold.

Særlig betydningsfuld var fald i tiende, så i en række tilfælde giver kongen i Kongebreve tilladelse til at nedlægge forfaldne danske kirker, fordi der var for få gårde, der betalte tiende.<sup>23</sup> Det anførtes ofte i Kongebrevene, hvilken kirke beboerne fremover skulle sogne og betale tiende til.<sup>24</sup>

Et eksempel i Himmerland er Svingelbjerg Kirke. Den var i midten af 1500-tallet forfalden (bygfalden), fordi den kun fik tiende fra syv gårde. Derfor accepterede kongen i 1566, at kirken blev nedlagt. Han betingede sig, at materialer herfra skulle genanvendes i Vesterbølle Kirke, hvortil beboerne også skulle sogne. Det bemærkes, at Svingelbjerg sogn fremover må ligge til Vesterbølle sogn, hvilket

var en klar forbedring af denne kirkes økonomi, fordi den fik tiende fra det nedlagte sogn.<sup>25</sup>

Også andre steder i Himmerland blev sogne sammenlagt i forbindelse med nedlæggelse af en kirke for at forbedre økonomien for en bevaret kirke. Der er ikke, som i Svingelbjerg, direkte skriftlige vidnesbyrd herom, men når Pontoppidan skriver, at kirken i Mjels er flyttet til Volsted, skal det sandsynligvis ikke forstås bogstaveligt, men bl.a. som et udtryk for at beboerne nu skulle sogne kirken i Volsted, og at de to sogne er lagt sammen.<sup>26</sup>

Sognekort fra 1680'erne viser, at der i sogne med én ødekirke (Rostrup sogn endda to, Nr. 7 og 16) også var en blivende romansk kirke.<sup>27</sup> Der er en klar tendens til, at ødekirken og den blivende kirke ligger relativt langt fra hinanden, nærmest i hver sin ende af sognet (fig. 1). Det må betyde, at der oprindeligt har været to sogne, men sognet med ødekirken blev ved nedlæggelsen slået sammen med et sogn med den blivende kirke. Sandsynligvis skulle beboerne sogne den bevarede kirke og betale tiende til denne.

Kongen forsøgte at forbedre kirkernes økonomi ved at give sin egen andel af tiende til præsten eller kirken i et sogn. Almindeligvis gjaldt det kun for et år, men Messinge Kirke på Fyn var så forfalden, at det var for tre år.<sup>28</sup> Som regel skyldes det, at kirken var forfalden, men det kunne fx også være for give præsten mulighed for at have en kapellan.<sup>29</sup> Kongens hjælp kunne også være et gavebrev på byggematerialer. Således får sognemændene i Holsted på Lolland tilladelse til at bruge sten og tømmer fra Sct. Olufs Kapel til deres meget forfaldne sognekirke.<sup>30</sup> Der er ikke fundet konkrete eksempler på, at kongen gav økonomisk hjælp af ovennævnte karakter til kirker i Himmerland, men formodentlig skete det.

Mulighederne for at vurdere den økonomiske formåen i de enkelte sogne er begrænsede og forbundet med betydelig usikkerhed. Engberg påpeger, at sognenes størrelse kan være et udtryk for antallet af tiendebetalere og dermed kirkernes økonomiske grundlag.<sup>31</sup> Størrelsen på sogne med ødekirker i Himmerland fordelt på antal tusinde hektar i 1955 viser stort set et jævnt antal nedlæggelser af sogne fra 1.000 ha til 5.000 ha – Torderup sogn er dog over 5.000 ha.<sup>32</sup> Det tyder ikke på, at der er en sammenhæng mellem sognenes størrelse og nedlæggelse af kirker.<sup>33</sup> Tallene er dog kun vejledende, da der er tale om to sammenlagte sogne (se ovenstående).

Kieffer-Olsen har undersøgt, om der er en sammenhæng mellem hartkorn i de enkelte sogne og nedlæggelse af kirker.<sup>34</sup> På baggrund af matriklen fra 1688 har han inddelt Danmarks sogne i fem kategorier baseret på størrelsen af hartkorn.<sup>35</sup> For 21 af de nedlagte kirker i Himmerland synes der at være en vis sammenhæng mellem hartkorn og nedlæggelse af en kirke, idet flere kirker blev nedlagt i de sogne med lavest hartkorn (tabel 1, gr. 1-3). Men tallene viser også, at manglende tiende ikke kan betragtes som en ensidig årsag til en nedlæggelse. Fredbjerg, Lundegårde, Torderup og Åle har fx et relativt højt tal for hartkorn (gruppe 4 og 5), og alligevel blev kirkerne i sognene nedlagt. Også i anden sammenhæng er det påpeget, at landsbykirkernes nedlæggelse ikke direkte kan relateres til hartkorn. Også Hyldgård har påpeget, at landsbykirkernes nedlæggelse ikke direkte kan relateres til hartkorn.<sup>36</sup>

Gruppe	Tdr. hk.	Antal sogne	Kirke nr.
1	0-102	7	3, 6, 9, 13, 22, 23, 24
2	102-157	4	1, 7, 15, 16
3	157-214	5	5, 8, 10, 19, 25
4	214-317	2	4, 11
5	217-1090	2	2, 12
I alt		20	

Tabel 1.  
Ødekirker i Himmerland  
og hartkorn i sognet jf.  
matriklen 1688  
(Efter Kieffer-Olsen  
2018, 112).

Antallet af gårde i et sogn kunne forventes at være en målestok for kirkernes tiendeindtægt. Konkrete tal fremgår af matriklen fra 1688, der ganske vist som regel er senere end kirkernes nedlæggelse, men bebyggelsesmønstret er i grove træk det samme fra middelalderen og til begyndelsen af 1800-tallet.<sup>37</sup>

Antallet af gårde er undersøgt for 16 sogne med ødekirker og 18 sogne med eksisterende kirker opdelt i grupper i Himmerland (tabel 2). Der er imidlertid tale om to sammenlagte sogne, hvorfor antal gårde er misvisende – måske var der kun omkring halvdelen. I Svingelbjerg får vi et fingerpeg. Her var tiende fra syv gårde ikke tilstrækkelig til at holde kirken ved lige i det oprindelige sogn. Det er således muligt, at for få tiendebetalere i den første gruppe (Nr. 9, 22, 24) var årsag til kirkernes nedlæggelse. Det kan også have spillet en rolle, at der var et lavt hartkorn i de tre sogne, men der burde

Antal gårde	Antal sogne med ødekirker	Andre sogne i Himmerland
10-20 gdr.	3 (nr. 9, 22, 24)	8
21-30 gdr.	5 (nr. 1, 5, 8, 10, 15)	6
31-40 gdr.	1 (nr. 11)	0
41-50 gdr.	4 (nr. 6, 7, 16, 19)	2
51 - gdr.	3 (nr. 2, 4, 12)	2

Tabel 2.  
Antallet af gårde i sogne med ødekirker og eksisterende kirker. (Efter P. Dam 2022, tabel 1).

være en markant forskel på antallet af gårde i grupperne, hvis tiendeindtægt var en central årsag til kirkernes nedlæggelse. Selv i sogne med flere end 50 gårde (1688) blev der nedlagt kirker (Nr. 2, 4, 12). Det er tilmed sogne med et stort hartkorn. Heriblandt er Tordestrup Ødekirke, hvor der var 82 gårde i sognet. Dertil kommer en høj værdi for hartkorn, og at sognet med sine 5.269 ha (1955) var meget større end andre sogne med ødekirker. I 18 tilfældige sogne i Himmerland, hvor der ikke er nedlagte kirker, er der i langt de fleste sogne (14) i 1688 under 30 gårde, det største antal endda i gruppen 10-20 gårde. Hvis ovennævnte antagelse er rigtig, burde der heriblandt være ødekirker.

Kirkerne havde også indtægter fra egen landbrugsdrift, men de kunne, bl.a. på grund af strukturelle forandringer, blive forringet.<sup>38</sup> Det kunne søges afhjulpnet ved at øge det dyrkede areal. Således blev den kongelige gård Juelstrup præstegård for Buderup kirke (Nr. 18), fordi den tidligere præstegård havde "en ringe Tilliggelse" (mark areal).<sup>39</sup>

Regionale forhold kunne formodentlig også påvirke kirkernes økonomiske situation. I 1534 udbrød der borgerkrig (Grevens Fejde/Clementsfejden) i Danmark pga. uenighed mellem den jyske adel og bønderne om, hvem der skulle afløse Frederik 1. som konge. Det gik især hårdt ud over Nordjylland og specielt området mellem Limfjorden og Randers Fjord. Mindst 17 gårde blev brændt af, heraf 9 herregårde.<sup>40</sup> Det var fx tilfældet med Albæk, en hvor nærliggende kirke sandsynligvis havde tilknytning til herregården, og afbrændingen af denne bevirkede måske, at kirken blev nedlagt.<sup>41</sup>

Det er også nævnt, at ødelæggelser under borgerkrigen var skyld i, at Åle Ødekirke blev nedrevet.<sup>42</sup> Andre følger af borgerkrigen var, at gårde blev tvangsforlenet til nye folk, og såvel på landet som i



Aalborg by skete der omfattende plyndringer. Den tabende part, bønderne, blev idømt hårde straffe, hvor mange selvejerbønder blev fradømt deres gårde, og de fleste ledere af oprøret blev henrettet.<sup>43</sup> Følgerne af borgerkrigen havde sandsynligvis en negativ indflydelse på de økonomiske forhold i området, herunder størrelsen på tiende og dermed nedlæggelsen af kirker.

Lokale forhold kunne også medføre nedlæggelse af en kirke. Trækirken ved Sebbesund blev afløst af en stenkirke på Sct. Nikolaj Bjerg, der omkring 1200 afløses af kirken ved Sebbes Kloster. Formodentlig var trækirken en sognekirke, men den skulle sandsynligvis især betjene folk fra nær og fjern, der i perioder opholdt sig på en handels- og håndværksplads, der støder op til kirkegården. Da handels- og håndværkspladsen i begyndelsen af 1100-tallet gik ud af brug forsvandt et væsentligt grundlag for trækirken.<sup>44</sup> Stenkirken på Sct. Nikolaj Bjerg var formodentlig allerede bygget og taget i brug på dette tidspunkt. Den var sandsynligvis primært en sognekirke og blev derfor placeret på bjerget, så den kunne ses på lang afstand.

Nedlæggelsen af kapeller havde en helt anden baggrund, da man efter Reformationen ikke ville tolerere helgendyrkelse.<sup>45</sup>

### Kilder til ødekirker

Kendskabet til danske ødekirker stammer fra en lang række kilder, bl.a. skriftlige og arkæologiske. De kan dog som regel kun indikere tilstedeværelsen af en kirke, mens en sikker bestemmelse og stedfæstelse næsten altid forudsætter arkæologiske undersøgelser.

#### Lokalbefolkningen

Der knytter sig ofte lokale overleveringer til ødekirker.<sup>46</sup> Det er fx tilfældet med Fredbjerg Ødekirke, som Thit Jensen mente at have set i et syn.<sup>47</sup> Det kan dog ud fra senere arkæologiske undersøgelser fastslås, at kirken ligger et andet sted, end hun påpegede.<sup>48</sup> Lokale sagn kan også være mulige kilder. Ifølge et sagn voksede der en tornebusk på stedet, hvor alteret i Tulsted Ødekirke skulle have stået.<sup>49</sup>

Der er dog også mere konkrete lokale vidnesbyrd. Et nu nedrevet hus på tomten efter Torderup Ødekirke havde (1998) over indgangsdøren en træplanke med indskriften "Den Gamle Kirke". Ved Oplev er der rejst et mindesmærke af granitkvadre fra kirken,



Figur 2. Mindesmærke af granitsten fra Oplev Ødekirke ved landevejen mellem Hadsund og Hobro.

Foto: Jens N. Nielsen.

og i Svingelbjerg er ødekirken markeret med et stort kors i en græsklædt mindelund.

#### Synlige rester

Enkelte gange har frivillige fredninger bevaret det nederste af en ødekirke over jordoverfladen. Det skete i 1873 for Finderup og Stenstrup ødekirker, hvorfor kirkerne i dag fremstår som ca. 1 m høje ruiner – også kaldet rudera. Kirkerummet er fyldt op med forskelligt nedbrydningsmateriale. Sådanne rudera er bl.a. nævnt i præsteindberetninger og topografiske værker. Fx omtaler Pontoppidan kirkerne i Li, Sjørup, Mosbæk og True.<sup>50</sup>

Figur 3. Ruin (rudera) efter Stenstrup Ødekirke – arealfredet.

Luffoto: Jens N. Nielsen.



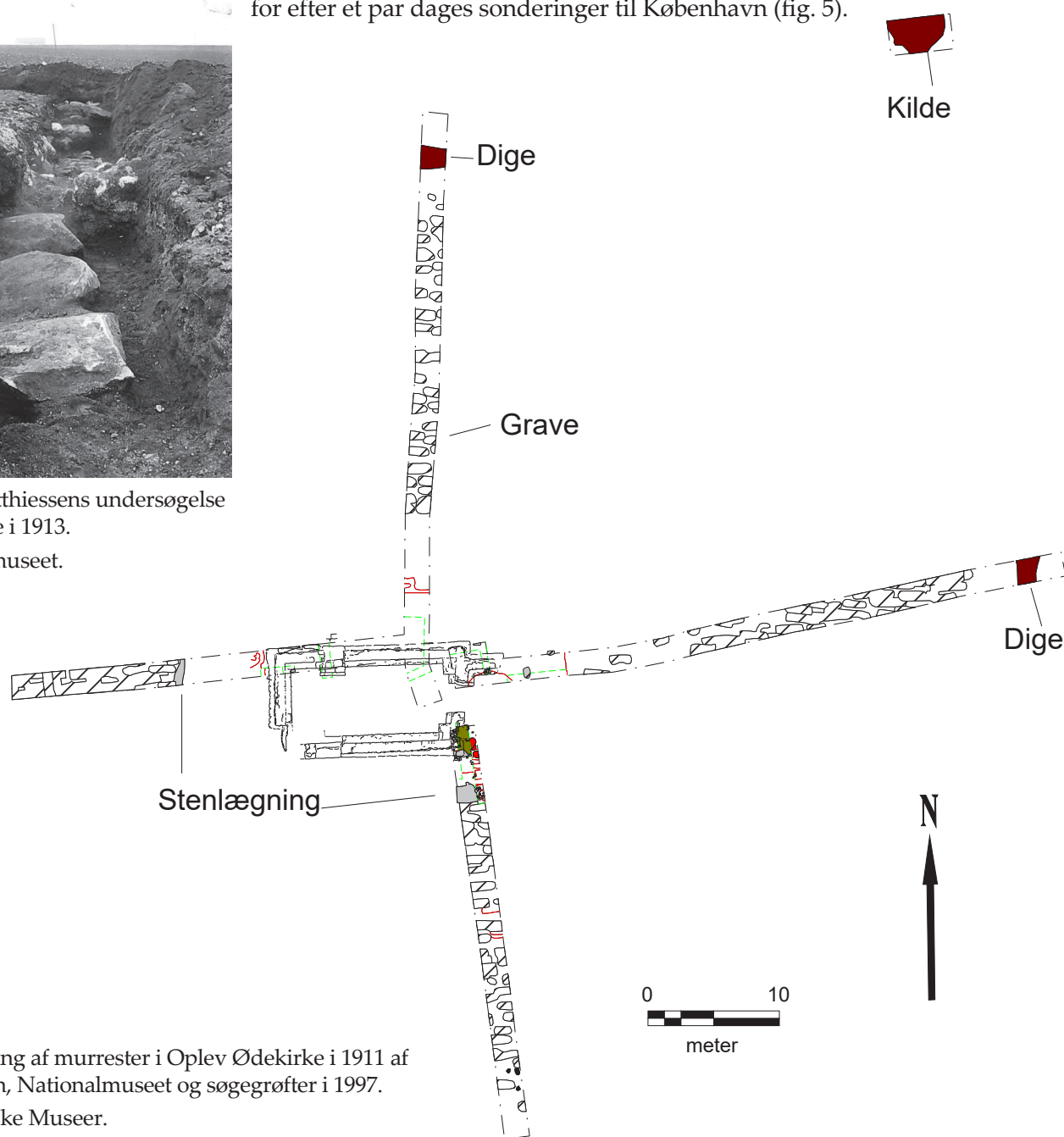
Der er et par eksempler på, at selv uden en fredning var det nederste af murværket i en kirke bevaret så længe, at det nåede at blive registreret af Nationalmuseet (Oplev 1911, Åle 1913). I Åle var bag-

grunden et brev fra seminarielærer P.N. Ryge, Ranum til Nationalmuseet om, at ejeren af jorden var begyndt at udgrave kirketomten. Hugo Matthiessen rejste til Åle. Han mente dog ikke, at tomten var truet bortset fra af ejerens udgravninger, og desuden var vejret i februar måned ikke til større udgravninger. Han returnerede derfor efter et par dages sonderinger til København (fig. 5).



Figur 5. H. Matthiessens undersøgelse af Åle Ødekirke i 1913.

Foto: Nationalmuseet.



Figur 4. Opmåling af murrester i Oplev Ødekirke i 1911 af M. Clemmensen, Nationalmuseet og søgegrøfter i 1997.

Grafik: Nordjyske Museer.

Rester af kirkegårdsdiger var ofte bevaret indtil sidste halvdel af 1800-tallet. Digerne ved Sørup Ødekirke blev taget under plov i 1871. I Oplev var der jf. Herredsindberetningen i 1888 en jordvold med et stengærde omkring kirkegården, og den nuværende ejer af marken med Munksjørup Ødekirke har hørt, at digerne omkring kirkegården var synlige omkring år 1900.<sup>51</sup> Sådanne rester af ødekirker over jordoverfladen har spillet en væsentlig rolle, bl.a. for lokal interesse og omtale i topografiske værker. Ofte forsvandt de sidste rester af kirkerne i forbindelse med effektivisering af landbruget og anlægsarbejder i slutningen af 1800-tallet.

#### Bygningsrester og inventar

Ødekirkerne indeholdt værdifulde byggematerialer, der kunne genbruges andre steder.<sup>52</sup> Derfor er det anført hvor materialerne skulle bruges i kongebrevene, som tillod nedrivninger. Et eksempel er som tidligere nævnt, at materialer fra Svingelbjerg Ødekirke skulle genanvendes i Vesterbølle Kirke.<sup>53</sup>

Kirkernes granitkvadre var værdsat af lokalbefolkningen. To kvadersten fra stenkirken i Sebbesund blev i 1933 købt på havnen i Nibe, og de befinder sig i dag (2002) på en gård i Vesthimmerland.<sup>54</sup> I nuværende bygninger nær ødekirker er granitkvadre ofte genanvendt bl.a. som sokkel- og trappesten i fx Kirketerp, True og Tulsted, eller de indgår i haveanlæg som fx i Sørup.<sup>55</sup> Kvadersten fra Kirketerp Ødekirke blev i 1852 brugt i en ny kirke i Hobro, og kvadre fra Sørup Ødekirke blev i 1868 brugt i en jernbanebro ved Skørping.<sup>56</sup>

På trods af at ikke alt blev genanvendt, kan det alligevel godt være bevaret. Vinduesoverliggerne af granit fra Kirketerp Ødekirke blev i 1800-tallet formodentlig opstillet i haven til den nærliggende gård, mens de nu fandtes fritliggende i et læhegn.<sup>57</sup>



Figur 6. Kvadre m.m. fra Kirketerp Ødekirke genanvendt ved eksisterende stuehus samme sted.

Foto: Jens N. Nielsen.

Kirkernes inventar var relativt let tilgængeligt og brugbart. Således er der på landsplan eksempler på, at døbefonte blev solgt eller brugt i andre kirker.<sup>58</sup> Døbefonten fra Sørup Ødekirke havde befundet sig på en nærliggende gård jf. ejeren. Den kunne dog ikke findes ved museets besøg. Kun i enkelte tilfælde er der bevaret inventar fra ødekirker i Himmerland. Et salvegemme, der formodentlig er fundet på en mark ved Torderup, stammer måske fra ødekirken.<sup>59</sup> Helt specielt og med en usædvanlig historie er en sengotisk altertavle fra omkring 1500, der sandsynligvis er fra Rodsted Ødekirke. Midterfeltet i relief med den hellige familie blev indtil en gang i 1800-tallet opbevaret på loftet i en udbygning på en nærliggende gård. Det blev tilbudt forskellige instanser, bl.a. Nationalmuseet i 1873 og den russiske kejser, inden det kom til Kaiser Friedrich Museum i Berlin, som dog solgte det til Galleri Fleechtheim i samme by. Her købte Nationalmuseet det i 1938, og det indgår i dag i museets udstillinger.<sup>60</sup> Et udskåret stykke af en prædikestol på Vesthimmerlands Museum formodes at være fra Rodsted Ødekirke.<sup>61</sup>



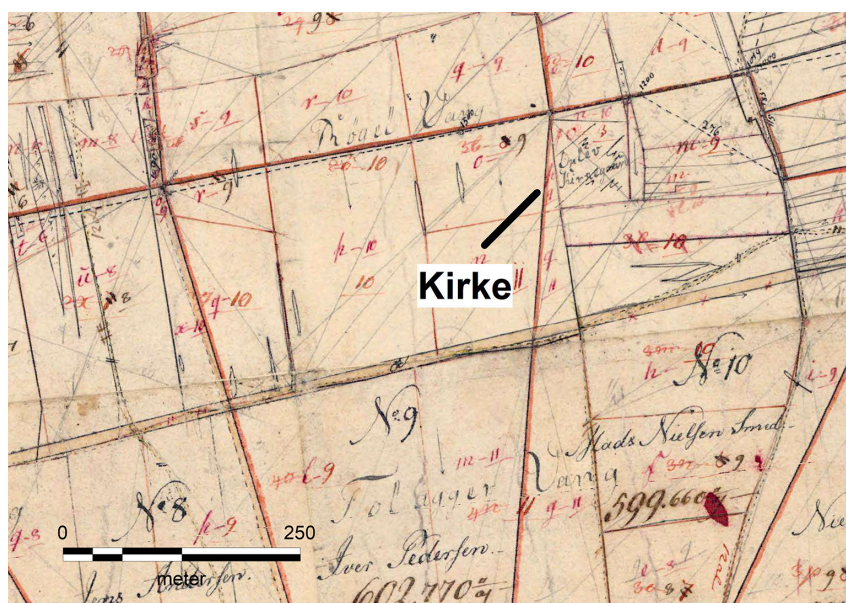
Figur 7. Altertavle (midterfelt) fra Rodsted Ødekirke.

Foto: Nationalmuseet.

### Ældre kort

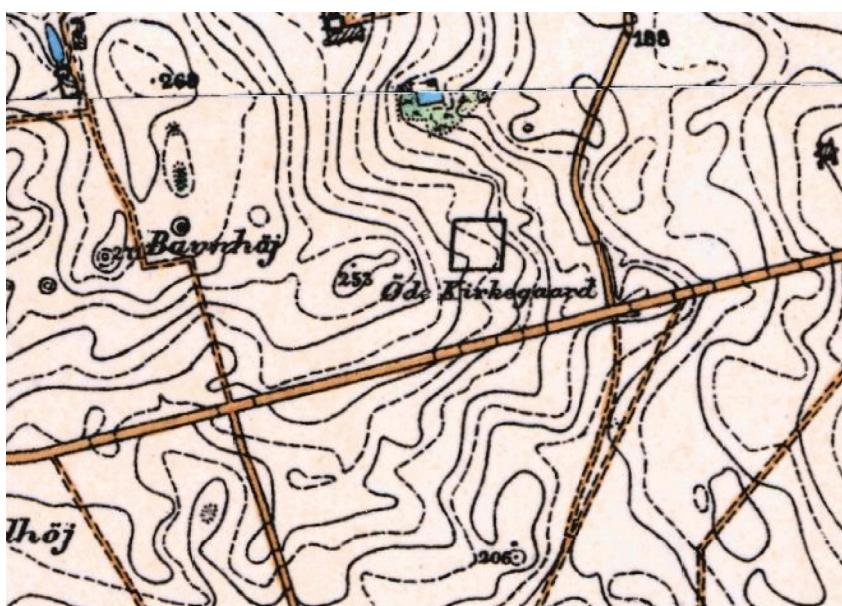
Bevarede kirkegårdsdiger er i flere tilfælde angivet på ældre kort. Markeringerne på kortene er vigtige, for de viser tilnærmelsesvis, hvor kirkerne ligger. Mere præcist er det, hvis der forekommer en indramning. Fx Original 1-kort (O1-kort) fra årtierne omkring år 1800 og de høje målebordsblade/højkantkort (Hk-kort), der for det nordjyske områdes vedkommende blev opmålt i sidste tredjedel af 1800-tallet, er vigtige kilder, da det er nogle af de få tilfælde, hvor en ødekirke er stedfæstet. Kun seks af ødekirkerne i denne undersøgelse er registreret på O1-kort, enten i form af en firkantet indramning og/eller ved en tekst, der fx indeholder betegnelsen kirke eller kapel (Nr. 1, 6, 7, 10, 18, 19).

Figur 8. Oplev Ødekirke på O1-kort.



Væsentlig hyppigere er ødekirker markeret på Hk-kort. Også her kan kirkegården være markeret med en firkantet indramning, hvor der i Oplev endda står "Öde Kirkegaard". I Tulsted er der flere tekstbetegnelser, bl.a. "Kirkegaarden" og "Gamel Kirkegaard" samt "Kappel Bakken", som Pontoppidan også nævner. Han skriver, at der er kendelige spor efter en kirke og kirkegård.<sup>62</sup> På Hk-kortet for Fredbjerg angiver en firkantet lysning i et hedeområde kirkegården. Lysningen er dog ikke medtaget på kortet fra 1893, måske fordi området da var sprunget i hede, men på de lave målebords-

blade (1901-1971) er firkanten angivet og et kors, samt teksten "Fredbjerg Ke".<sup>63</sup> Markeringen på Hk-kort kan også ske ved en tekst, hvori ordet kirke eller kapel indgår, eller blot ved ordet "Ruin", fx Kirketerp og Mosbæk, mens andre ødekirker, som fx Korup og Mjels, ikke figurerer på Hk-kort.



Figur 9. Oplev Ødekirke på Hk-kort.

De ældre kort er af svingende kvalitet. Manglende afsætning af en ødekirke betyder ikke nødvendigvis, at kirkegårdsdiget/kirkegården ikke var synlig. Årsagen kan være ringe grundighed hos landmåleren.<sup>64</sup> Det er måske forklaringen på, at Fredbjerg Ødekirke ikke er angivet på O1-kortet, mens kirkegården er markeret på det senere Hk-kort. Det samme gælder desuden for en nærliggende stor gravhøj, hvilket underbygger, at opmåleren af O1-kortet, ikke har været særlig grundig. Den svingende kvalitet af ældre kort kommer også til udtryk ved Tostrup, hvor kirkegårdsdiget er fredet og dermed bevaret. Alligevel er det hverken angivet på O1-kortet eller Hk-kortet. På sidstnævnte står der dog "kirkehøj".

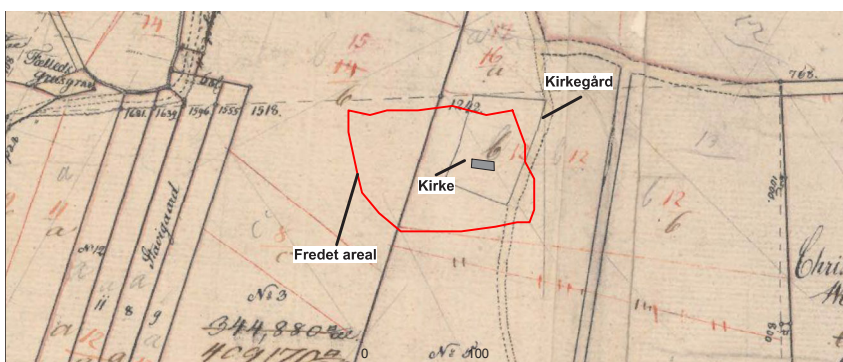
Kirkegårdsdigerne er således vigtige kilder til erkendelse af ødekirker, deres stedfæstelse og kirkegårdenes udstrækning. Ældre kort kunne måske have givet grundlag for en fredning af kirkegår-



Figur 10. Fredbjerg Ødekirke og gravhøj på Hk-kort.

den og ikke kun selve kirken, som det nogle gange er sket. Når digerne blev jævnet ud og kirkegården taget under plov, forsvandt et væsentligt grundlag for markering af kirkegårde på kort. Rodsted Ødekirke er dog en undtagelse. Kirkegården er på O1-kortet fra 1844-1866 markeret med en indramning, der er identisk med indramningen på udskiftningskortet fra 1805, hvilket ikke er et usædvanligt fænomen. På Original 2-kortet (O2-kortet) fra 1866-1962 findes indramningen og teksten "Kirkegaard".<sup>65</sup> Indramningen er væk på det lave målebordsblad fra 1880, men på det tidligere indrammede kirkegårdsområde er nu markeret en firlænget udflyttergård med en stor have og teksten "Kirkegaard". Det samme er tilfældet

Figur 11. Kirkegårdens udstrækning i Mjels på O1-kort tilføjet kirke og fredningsareal. Kort: Nordjyske Museer.





for det nogenlunde samtidige Hk-kort. På det nuværende matrikelkort er udskilt matr. 5a, der har samme beliggenhed og stort set er identisk med ovennævnte kirkegårdsområde. Den er udskilt fra den store, omkringliggende matrikel 5 (O1-kort). Det er måske en konsekvens af ejerskifte af jord i forbindelse med opførelsen af udflyttergården på kirkegårdsområdet.<sup>66</sup>

### Stednavne

Som ovenstående nævnt kan stednavne vidne om ødekirker; det er imidlertid en meget usikker kilde. I nogle tilfælde har der aldrig været en kirke som fx på to lokaliteter med navnet "Kirkebakke" i Ferslev og Gunderup sogne i Himmerland. Stednavnene kan i stedet skyldes en bakke på en vej til en kirke, men det kan ikke altid bruges til at lokalisere selve kirken. Stednavne kan også skyldes, at jorden var ejet af kirken eller referere til ejeren,<sup>67</sup> men der er også eksempler på, at et stednavn vidner om en kirke. Det er tilfældet i Mjels, hvor kirketomten betegnes "Kirkehøj". Betegnelsen findes stadig på 4-cm kort og i Slots- og Kulturstyrelsens database, Fund og Fortidsminder (F&F). I Mjels er det betegnelsen "høj", der synes misvisende, for der er ikke nogen gravhøj i nærheden, og kirken ligger nærmest på et lille plateau, som ikke er det højeste sted i området. Måske skyldes betegnelsen, at kirken, som i andre tilfælde, langt op mod vor tid lå som en ruin (rudera).

Hvor vanskelige stednavne kan være at håndtere, viser et "modsat" tilfælde for Tulsted Ødekirke. I F&F betegnes en gravhøj "Kapelhøj", men ødekirken, som ligger på den samme bakke, kaldes Sejlstrup Kirke.<sup>68</sup> På Hk-kortet står der bl.a. "Kapelhoys Vangen", men ødekirken er klart markeret og har betegnelsen "Gamel Kirkegaard".<sup>69</sup> Også i Tulsted betegnes en nærliggende gravhøj "Kapelhøj", hvor T.E. Christiansen bemærker, at det vel kan tænkes, at kirkens klokkehus eller klokkestabel har stået på gravhøjen.<sup>70</sup> Engberg nævner, at det kan være et udtryk for den forvirring, der ofte var i forbindelse med brug af ordene kirke og kapel, og at det efter middelalderen er almindeligt, at en ruin får betegnelsen kapel.<sup>71</sup> Stednavne kan dog indeholde væsentlige og præcise oplysninger, som fx True Kirkegård, Rodsted Kirkegaard, Sørup Gl. kirke, Øde Kirkegaard (Oplev), og som det senere skal beskrives, Kirketerp.

### Indberetninger

I 1638-39 skulle bl.a. præster i Aalborg Stift sende indberetninger om oldtidsminder til Ole Worm fra Københavns Universitet. De ligger således tidsmæssigt forholdsvis tæt på nedlæggelsen af mange kirker og kunne derfor forventes at indeholde væsentlige oplysninger, men der er desværre ingen indberetninger om ødekirker i Himmerland i det publicerede materiale.<sup>72</sup>

Et par hundrede år senere blev danske præster anmodet om inden et år at indberette fortidsminder i landets sogne til Oldsagskommissionen af 1807. Indberetningerne er af stærk svingende kvalitet og ofte mangelfulde. For langt de fleste ødekirker i Himmerland foreligger der ikke indberetninger for sognene, eller de er uden relevante oplysninger, og derfor figurerer sognene ikke i den publicerede version.<sup>73</sup> De manglende indberetninger er lidt besynderlige, da resterne af mange af kirkerne og kirkegårdsdiger endnu var synlige på dette tidspunkt.

Kun fire ødekirker er omtalt i indberetninger fra 1808 og 1809, hvor Sørup Ødekirke endda er nævnt af to præster.<sup>74</sup> Oplysningerne om de fire kirker begrænser sig til, at der har været en kirke, samt at sporene endnu kan ses i terrænet. For Sørups vedkommende med den væsentlige bemærkning, at kirkegårdsdiget er synligt. Det bør jf. indberetningen "tilskrives den Hellighed Bonden tillægger et Sted, der gemmer Fædres Been, hvis Fred ei ustraffet lader sig bryde."<sup>75</sup>

I 1873 iværksatte Nationalmuseet en registrering af landets fortidsminder. Efter at have indhentet oplysninger hos lokale folk, bl.a. præster og skolelærere, besøgte Nationalmuseet fortidsminderne (herredsberejsninger). Berejsningerne i Himmerland blev især foretaget af Kr. Bahnson i årene 1888-89.<sup>76</sup> Af de 27 ødekirker i denne undersøgelse er der oplysninger i 10-11 tilfælde, mens 10 ødekirker ikke omtales, og der hersker usikkerhed for 7 ødekirker.<sup>77</sup> De hyppigste oplysninger i herredsberejsningerne er, at fx en jorddyngge markerer kirken, kirkens dimensioner, at sten fra kirken er anvendt i andre bygninger, eller at der er spor efter kirkegårdsdiget.

De manglende indberetninger kan bl.a. skyldes, at tomterne ikke længere var synlige i terrænet. Dog er Åle Ødekirke ikke indberettet, selv om det vides, at tomten efter kirken endnu var synlig i 1913, hvor Nationalmuseet foretog undersøgelser. Der er et betyde-

ligt sammenfald mellem manglende indberetninger og udeladte angivelser på Hk-kortene, der blev udarbejdet nogenlunde samtidig med herredsberejsningerne. Der er også forskel i de to kilders angivelser, hvor fx Korup Ødekirke er indberettet i herredsberejsningerne, men den er ikke afsat på Hk-kortet. Resterne af Svingelbjerg Ødekirke var sandsynligvis synlige, og kendskabet til den må formodes at have været udbredt, men den er heller ikke indberettet. Forskellene må sandsynligvis tilskrives svingende omhyggelighed blandt indberettere og berejsere.<sup>78</sup>

#### Topografiske værker

Enkelte skriftlige kilder af topografisk karakter nævner også ødekirker. I Pontoppidans Danske Atlas fra 1769 er flere af de himmerlandske ødekirker nævnt. Det er som regel en ganske kort bemærkning, der bygger på synlige spor, fx at der på Kielstrup Mark ses rudera efter en kirke og kirkegård, kaldet Oplev eller Ophøis Kirkegaard. Og på Stenstrup og Tolstrup (Er Tostrup) marker er der rudera efter kirker. Pontoppidan nævner også, at der på Albækgårds mark fandtes rester af et kapel og en kirkegård.<sup>79</sup> Rigtigheden af sidstnævnte oplysning har indtil for nylig været usikker, men en indramning nord for Albækgård på O1-kortet må anses for en bekræftelse af, at kirken eksisterede, og viser dens beliggenhed. Indramningen angiver kirkegården, hvorfor der sandsynligvis ikke er tale om et kapel, men en kirke.

Væsentlig hyppigere omtales ødekirker i Trap Danmark – ofte med reference til Pontoppidan.<sup>80</sup> Oplysningerne i Trap kan være sparsomme, og for nogle få ødekirker i Himmerland er Trap den eneste skriftlige kilde. Om Mjels Ødekirke hedder det således, at der skal have været en kirketomt, der ifølge Pontoppidan kunne spores i 1769.<sup>81</sup> Mere konkrete oplysninger forekommer om Torderup, hvor det nævnes, at kirken er omtalt i Viborg Stifts kirkeregnskaber 1450, 1500 og andre år. Endvidere at den nu er nedbrudt, men der er ved gravning fundet fundamenter.<sup>82</sup>

Der er dog forskelle i udgaverne af Trap.<sup>83</sup> Således er Fredbjerg Ødekirke nævnt i 2. og 3. udgave (henholdsvis 1872-79 og 1898-1906), men ikke i 5. udgave.<sup>84</sup> Om Mosbæk Ødekirke hedder det i 3. udgaven, at der på en lav banke ses rester af en bygning og kalkbrokker. Jf. traditionen er det en kirke. I 5. udgaven nævnes ødekirken ikke.<sup>85</sup> Også for Lundegårde Ødekirke er der konkrete

oplysninger, idet skibet beskrives som 14 m langt, og at koret er 7 m langt. Det er de eneste data, vi har om denne kirke.<sup>86</sup> Blandt andre kirker, hvor størrelsen angives, kan nævnes stenkirken i Sebbesund (kun 3. udgave). For Tulsteds vedkommende oplyses, at skibet er 7x10 m og koret 5x7 m. Det bemærkes, at der er rester af triumfvæggen.<sup>87</sup>

Oplysningerne i Trap kan imidlertid også være misvisende. Trap skriver, at kirken i Sørup er omtrent 22 m lang og 9,4 m bred.<sup>88</sup> Ved museets udgravning var de tilsvarende mål 20x9 m. Ifølge Trap var kirken i Tostrup 21x5 m stor, men jf. en plan fra Nationalmuseets herredsberejsning i 1888 og en beskrivelse af tegneren E. Rondahl er kirkens samlede længde kun ca. 15,4 m. Det er ruinen (forhøjningen), der er 21 m, hvilket Rondahl også præciserer i sin beskrivelse.<sup>89</sup> Formodentlig er de anførte mål på Sørup Ødekirke i Trap også ruinen og ikke selve kirken. Det nævnes direkte at være tilfældet for Oplev Ødekirke, "som spores i terrænet som en stenet forhøjning ca. 20 m lang."<sup>90</sup> Beskrivelserne i Trap kan altså være misvisende, da de angiver ruinens størrelse og ikke selve kirken.

I Trap forekommer der også omtale af kapeller. Ved Vadgård (Nr. 27, Gunderupgård) skal der ifølge Trap have stået et kapel, hvor der er fundet skeletter, ligesom der har været en kilde (Kapelkilden), som også nævnes på Hk-kortet.<sup>91</sup> Der er ikke fundet andre oplysninger om kapellet, men ovennævnte to kilder tyder stærkt på, at det har eksisteret.<sup>92</sup>

Pontoppidan og Trap er væsentlige for oplysninger om forekomst af en ødekirke i et område. Fx hedder det, at "I Mjels skal der have ligget en kirke" og "Ved Korup har der mul.(igvis) ligget en kirke".<sup>93</sup> Men de angiver ikke en præcis stedfæstelse.

### Udgravninger

På grundlag af ovennævnte kilder er det som regel kun muligt at foretage en tilnærmelsesvis stedfæstelse af en ødekirke. O1- og Hk-kort giver dog relativt gode muligheder, men kilderne er sjældent anvendt. En præcis stedfæstelse og afgrænsning kræver som regel arkæologiske undersøgelser. Arkæologers interesse for ødekirker og økonomisk mulighed for at foretage udgravninger var imidlertid i mange år begrænsede. Trods dette er der igennem årene blevet foretaget undersøgelser af ødekirker.

I 1984 blev en trækirke og en stenkirke med tilhørende kirkegård fra tidlig middelalder totaludgravet i Tirup ved Horsens.<sup>94</sup> Det var en banebrydende undersøgelse, der øgede fagfolks interesse for ødekirker. Enkelte andre udgravninger skal nævnes.

For nylig er en ødekirke og tilhørende kirkegård udgravet ved Tjærby, som ligger øst for Randers.<sup>95</sup>

I Hjulby på Fyn samt Kongsted og Ullerup ved Fredericia er der foretaget afgrænsende prøvegravninger af ødekirker, som metodisk har stor lighed med de himmerlandske undersøgelser.<sup>96</sup>

For Himmerlands vedkommende havde O. Olsen m.fl. i 1955/56 planer om at foretage arkæologiske undersøgelser af Korup Ødekirke. De blev imidlertid skrinlagt.<sup>97</sup> Tandlæge E. Christiansen foretog omkring 1970 undersøgelser af grave ved flere himmerlandske ødekirker, bl.a. Mjels og Sørup, men der er hverken bevaret knogler eller skriftligt materiale fra disse.<sup>98</sup>

Ved enkelte kirker er der i forbindelse med anlægsarbejder o.a. foretaget udgravninger, men de er som regel så begrænsede, at de kun dokumenterer kirkens eller gravenes tilstedeværelse.

I 1907 blev der ved gravning efter mergel ved Munksjørup fundet et skelet. Det blev en speget sag, der viser, hvor usikre kilderne kan være. Sagen blev overdraget til Løgstør Politi. Skelettet var ikke noget bevis på en ødekirke, men under politiets afhøringer oplyste ejeren, at han havde bortpløjet diger, som indrammede en firkantet plads. Det tyder stærkt på, at der har ligget en ødekirke på stedet. Også i Trap giver Munksjørup anledning til usikkerhed, idet den her bliver blandet sammen med ødekirken i Åle.<sup>99</sup>

Ved Gug Ødekirke blev der i 1922 under et anlægsarbejde fundet skeletter. Knoglerne skal være genbegravet på den nærliggende Sønder Tranders Kirkegård, hvilket dog ikke har kunnet bekræftes. Lokale folk oplyser, at der også senere er opgravet skeletter ved anlægsarbejde. I det ene tilfælde blev de efter sigende kørt ud i en grusgrav.

Vesthimmerlands Museum har gennemført udgravninger ved Fredbjerg (natursti) og Li. Sjørup (golfbane).<sup>100</sup> Større afdækninger af kirke og kirkegård forekommer i Himmerland kun i forbindelse med trækirkerne i Fredbjerg og Sebbersund.

### Registreringer og udgivelser

Ødekirkerne er af flere grunde vigtige kilder til kristendommens indførelse og det tidlige kirkebyggeri i Danmark. Det skyldes især, at jordlagene under kirkegulvet som regel ikke er forstyrret af gravlæggelser og tekniske anlæg, som det er tilfældet i eksisterede kirker. Der er derfor gode muligheder for at finde spor efter trækirker og oplysninger om de tidlige stenkirkers struktur og konstruktion.<sup>101</sup> Kirkegårdene er også meget vigtige kilder. På ødekirkegårde er gravene ikke forstyrret af gravlæggelser efter Reformationen. De indeholder derfor et vigtigt skeletmateriale fra middelalderen til antropologiske analyser. Ligeledes afspejler kirkegårdene gravskikken indtil Reformationen og dermed træk af tidens samfundsstruktur.

Der er foretaget enkelte undersøgelser af forskellig karakter som fx en registrering af kirke- og kapeltomter, som Nationalmuseet iværksatte omkring 1970. Materialet blev imidlertid kun fuldt ud gennemarbejdet i to af de daværende amter – heriblandt Aalborg.<sup>102</sup> De fredningsmæssige resultater er fremlagt af T. E. Christiansen, herunder fjorten ødekirker fra Himmerland (her Nr. 1-14).<sup>103</sup> Nogle årtier herefter blev der udarbejdet en oversigt over fynske ødekirker.<sup>104</sup>

Efter undersøgelserne af ødekirker i Himmerland blev der udgivet to omfangsrige værker om ødekirker i Danmark. Således har Engberg udgivet et omfattende katalog over ødekirker.<sup>105</sup> Dermed foreligger der nu en hårdt tiltrængt registrering af danske ødekirker. En registrering af ødekirker er kun første skridt: Der bør foretages arkæologiske undersøgelser for at få mere præcise data som fx stedfæstelse.

### Fredninger

Med baggrund i ødekirkernes store kildemæssige værdier kunne det forventes, at de i stort omfang er fredede eller på anden måde sikret mod ødelæggelse af fx dyrkning, men det er langt fra tilfældet. Den optimale beskyttelse er arealfredning, hvilket betyder, at området skal henligge urørt. Arealfredninger kan være indgået frivilligt i 1873 eller senere, fx som en følge af fredningsloven af 1973. I Himmerland har kun Tostrup og Tulsted arealfredning af både kirken og kirkegården, sidstnævnte fordi der var synlige kirkegårdsdiger.<sup>106</sup>

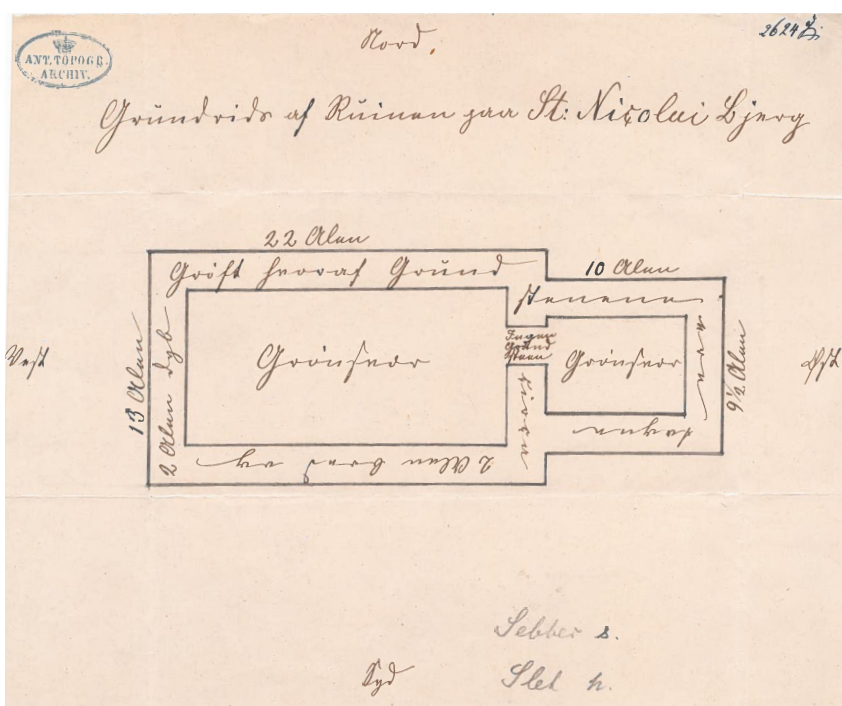
Det er mere almindeligt, at en arealfredning kun omfatter kirken som fx ved Stenstrup Ødekirke. I sådanne tilfælde er der ingen sikring af kirkegården, hvis afgrænsning tilmed ofte er uvis. Mere udbredt er landskabsfredninger, hvilket betyder, at området må dyrkes, men der må ikke foretages dybtgående jordarbejde. I Himmerland er bl.a. Sørup Ødekirke landskabsfredet. Det gælder også for selve kirken i Korup (1977), men Fredningsstyrelsen fandt ikke grundlag for at frede kirkegården.<sup>107</sup> I Mjels blev et område på 100x60 m landskabsfredet, hvilket sandsynligvis var et forsøg på at inddrage kirkegården. Den måler imidlertid kun ca. 54x47 m, og for øvrigt er fredningsarealet forkert afsat på kortet. Mere heldig er landskabsfredningen i Oplev, som godt og vel dækker kirken og hele kirkegården.

Da landskabsfredningerne blev indgået, var det som regel en tilstrækkelig sikring af ødekirkerne. Det er imidlertid ikke tilfældet længere, fordi landbrugets jordbearbejdning i dag går væsentlig dybere, end da fredningerne blev gennemført. Således blev der i 1983 pløjet en granitkvadre op, som sandsynligvis lå in situ ved Mjels Ødekirke. Lodsejeren ville ikke tillade en arkæologisk undersøgelse, som kunne stedfæste og afgrænse kirkegården. Derfor blev den ikke arealfredet, men kun landskabsfredet. I dag er der, bl.a. jf. udgravningerne i Himmerland sandsynligvis ingen ødekirker, hvor der er primært murværk tilbage, men i bedste fald kan fundamentsgrøfterne være intakte.

De begrænsede fredninger af ødekirker og især kirkegårdene skyldes måske, at de ikke er stedfæstede og præcist afgrænsede.<sup>108</sup> Fx skriver Pontoppidan, at der vest for Sørup mark ligger nogle rudera efter et kapel eller en liden kirke. I præsteindberetningen fra begyndelsen af 1800-tallet står der, at den ligger "et par Bøsseskud vesten for Sørup Bye",<sup>109</sup> og på nyere tids kort er kirken forkert afsat. Dette gælder for øvrigt også for Fredbjerg Ødekirke. I forbindelse med at der i 1880 blev gravet fundamentsten op i stenkirken i Sebbesund, lavede T. Svanholm fra Sebbes Kloster en grundplan over kirken og sendte den til Nationalmuseet.<sup>110</sup> Men kirken var ikke stedfæstet på "bjerget", det skete først, da den blev fredet et halvt hundrede år senere.<sup>111</sup>

En præcis stedfæstelse af en ødekirke og udstrækningen af kirkegården, kan kun ske ved arkæologiske undersøgelser eller i nogle tilfælde geofysiske undersøgelser. En sådan påhviler en anden in-

stans end fredningen, hvilket måske kan have vanskeliggjort processen.<sup>112</sup> Nogle gange har fysiske forhold fjernet incitamentet til fredninger. Således hedder det om ødekirkerne i Gug, Torderup og True, at selv om kirkernes omtrentlige beliggenhed var kendt, har Fredningsstyrelsen tilsyneladende "opgivet Ævred", fordi der er nutidig bebyggelse i området.<sup>113</sup>



Figur 12. Plan over stenkirken i Sebbesund 1880.

T. Svanholm, Sebbes Kloster til Löffler, Nationalmuseet. Antikvarisk, Topografisk Arkiv.

## Udvælgelse og metode

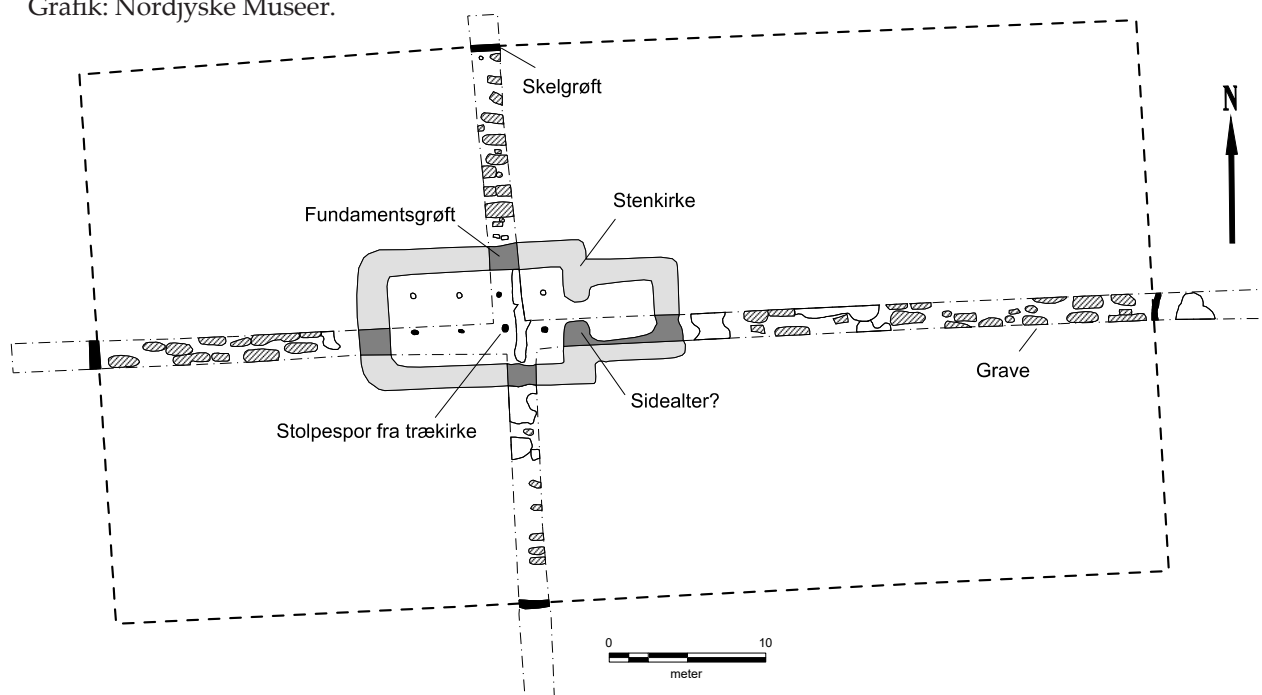
Indledningsvis blev 27 formodede ødekirker i landsogne i Himmerland registreret ved arkivalske undersøgelser.<sup>114</sup> Som tidligere nævnt opfylder Buderup Ødekirke (katalog Nr. 18) definitionen, men den eksisterer stadig, hvorfor den ikke blev undersøgt nærmere.<sup>115</sup> Hørby kirketomt (katalog Nr. 26) i det sydlige Himmerland viste sig at være en uheldig og misvisende betegnelse for en sten-sætning fra 2009.<sup>116</sup> I nogle tilfælde var det ikke muligt at foretage udgravninger, fordi kirkens eksistens ikke kunne bekræftes, el-



ler den ikke kunne lokaliseres (katalog Nr. 9, 14, 17, 20, 27).<sup>117</sup> Udgravninger kunne også forhindres af, at kirken ligger i bymæssig bebyggelse, eller fordi lodsejeren ikke ville tillade en undersøgelse (katalog Nr. 3 og 8). To ødekirker var så tilgroede, at såvel rekognoscering som udgravning var umulig (katalog Nr. 7 og 11). Li. Sjørup blev ikke undersøgt, da der tidligere er gennemført udgravninger, og den ligger i en golfbane (katalog Nr. 23). Trækirken og stenkirken i Sebbersund er udgravet i anden sammenhæng (katalog Nr. 13).<sup>118</sup> Arealfredninger enten forhindrede udgravninger i Tulsted og Tostrup (katalog Nr. 6, 7) eller begrænsede omfanget af udgravningerne som ved Stenstrup og Finderup (katalog Nr. 16, 24). Der blev ikke foretaget udgravninger i Svingelbjerg pga. manglende økonomiske ressourcer (katalog Nr. 21).

Første skridt i feltarbejdet var rekognosceringer for at få et fingerpeg om kirkernes beliggenhed. Det viste sig hurtigt, at selv på marker med lav vegetation var stenkirkerne nemme at erkende pga. mørtel, granitafslag m.m. fra nedbrydningen i overfladen.<sup>119</sup> Det gav en omtrentlig beliggenhed af kirken. Herefter blev muldlaget afrømmet i en Ø-V gående, 2 m bred bane (søgegrøft), og under hensyntagen til sporene i denne blev anlagt en søgegrøft N-S. I hel-

Figur 13. Plan over  
Sørup Ødekirke.  
Opmåling: J. Slot-Carlsen.  
Grafik: Nordjyske Museer.



digste fald var de to søgegrøfter tilstrækkeligt til at fastlægge kirkenes beliggenhed og størrelse, samt kirkegårdens udstrækning. Andre gange var det nødvendigt med supplerende søgegrøfter, hvilket også kunne skyldes fund af andre anlæg (fx Mjels og Åle).

### Resultater af udgravningerne af Himmerlands ødekirker

Ved de gennemførte udgravninger blev en række kirker stedfæstet. Ligeledes blev udstrækningen af flere kirkegårde fastlagt. Undersøgelserne viste også, at mange af kirkerne, og især gravene, som ikke er arealfredet, er truet af nutidig dyrkning. På trods af udgravningernes begrænsede omfang gav de en række væsentlige resultater af faglig karakter.

#### Ældre muldlag

I flere tilfælde var der under kirken et helt eller delvist intakt ældre muldlag, der i vid udstrækning er dannet i oldtiden. Det fandtes bl.a. i Kirketerp, Oplev og Åle under et nedbrydningslag fra kirken. Der kunne iagttages flere horisontale horisonter i Korup. I Findrup var muldlaget op til 70 cm tykt. Det skyldes sandsynligvis jorderosion i det stærkt kuperede terræn, og/eller at der er foretaget en planering forud for kirkens opførelse.

Muldlaget kunne vanskeliggøre erkendelsen af grave, som det fx var tilfældet i Korup og Oplev. Nogle gange måtte såvel muldlag som nedbrydningslag fjernes, før gravene kunne registreres. Også erkendelsen af forhistoriske anlæg kunne vanskeliggøres af ældre muldlag. Hugo Matthiessen skriver i forbindelse med sine undersøgelser i Åle i 1913, at teglfliserne i koret lå i mørtel. Det blev ikke bekræftet ved udgravningen i 1997, idet teglfliserne ligger på et ældre muldlag. Der var trækul og forhistorisk keramik samt et relativt stort antal jernsøm i muldlaget. Det tyder på, at der har været anlæg, som var ældre end stenkirken fx en forhistorisk bebyggelse eller en trækirke. Muldlagene har samtidig potentiale til give værdifuld viden om lokale landskabelige forhold forud for kirkernes opførelse ved hjælp af naturvidenskabelige analyser. For at få en vandret byggeflade, blev der i flere tilfælde udlagt et afretningslag før kirkebyggeriet. I den vestlige del af kirken i Åle var der udlagt et ca. 7 cm tykt lerlag oven på et ældre muldlag. Det skyldes formodentlig en afretning af det mod vest let skrånende terræn, så kirken/

Tabel 3. Data for ødekirker i Himmerland

Nr.	Navn	Beliggenhed	Kirke				Mur	Gulv	Fortidsminde	Ældre muldlag	Kirkegård			Afgrænsning	Trækirke	Andre anlæg	Truet	
			Skib		Kor						Samlet	Ø-V	N-S					Samlet areal
			lgd	br	lgd	br												
1	Mjels	dyrk/beg	ca. 11	5,5			indv.17,9	kv	(mørtel)	x	x	ca. 47	54	2538	grøft?		x	
2	Torderup	landsby						kv									?	
3	Gug	by															x	
4	Fredbjerg	dyrk/ekstra muld												2025		x	tiendela?	
5	Korup	ej dyrkes					16,5 udv	kv	mørtel	x	> 50 cm 3)	51	39	1989	grøft			
6	Tulsted	areal	10*	7*	7*	5*		kv							dige		Torskilde	
7	Tostrup	areal	9,4 4)	5,5 4)			21 x 5*	kv										
8	True	gård						kv									x	
9	Albæk	dyrket/vej?																
10	Rodsted	gård																
11	Lundegårde		14*		7*										dige*			
12	Åle	dyrk/beg	indv.15,5		indv.3,35			munke	mørt/tegl	høj m.m.	x	45	36	1620			bygning	
13	Sebbersund																	
	Stenkirken	græs/beg	13,7	7,8	6	6	19,7	kv	mørtel								nej	
14	Munksjørup	?																
15	Sørup	dyrk/beg	9	indv 6	6	indv. 4	20	kv			x	65	35	2275	grøft	x	x	
16	Stenstrup	areal/kirk					21x12 *	kv									grave?	
17	Kragelund 1)	reservat															nej	
18	Buderup	fredet																
19	Oplev	dyrk/beg	indv. 12 **	indv.5,5 **				kv/fråd ?	mørtel		x	ca. 79	74	5846	dige	(x)	kilde	
			indv. 12	indv. 6,75	4	4		puds/farv										
20	Filsted ?	by?																
21	Svingelbjerg																	
22	Mosbæk	dyrket	udv. 12 2)	10	ses ej			kv	mørtel	bebyg.æ.j		ca. 40	22	880				
23	Lille Sjørup	areal		ca. 8*			ca. 19	kv										
24	Finderup	dyrk/beg	indv.12,95 ??	indv. 6	?	?		kv/puds		bebyg?	x				(dige)			
25	Kirketerp	dyrk/have						kv		x	x				dige			
26	Hørby																	
27	Gunderupgård																	

Mål i meter.

- 1) Lokale udsagn. Ej bekræftet. Hvis eksisterer, er den under flere meter flyvesand.
- 2) Herredsberejsning, 26 x 26 fod.
- 3) Flere vandrette lag.
- 4) NE 2018, plan NM 1928, s. 437. Jf. heredsberejsning 1888, lgd. 15,40 m

beg = landskabsfredning  
areal = arealfredning  
kv: kvadersten  
dyrk = ligger i dyrket mark

JKO: Kieffer-Olen 2018.  
NE: Nils Engberg 2018  
\* Trap 1961  
\*\* NM 1911

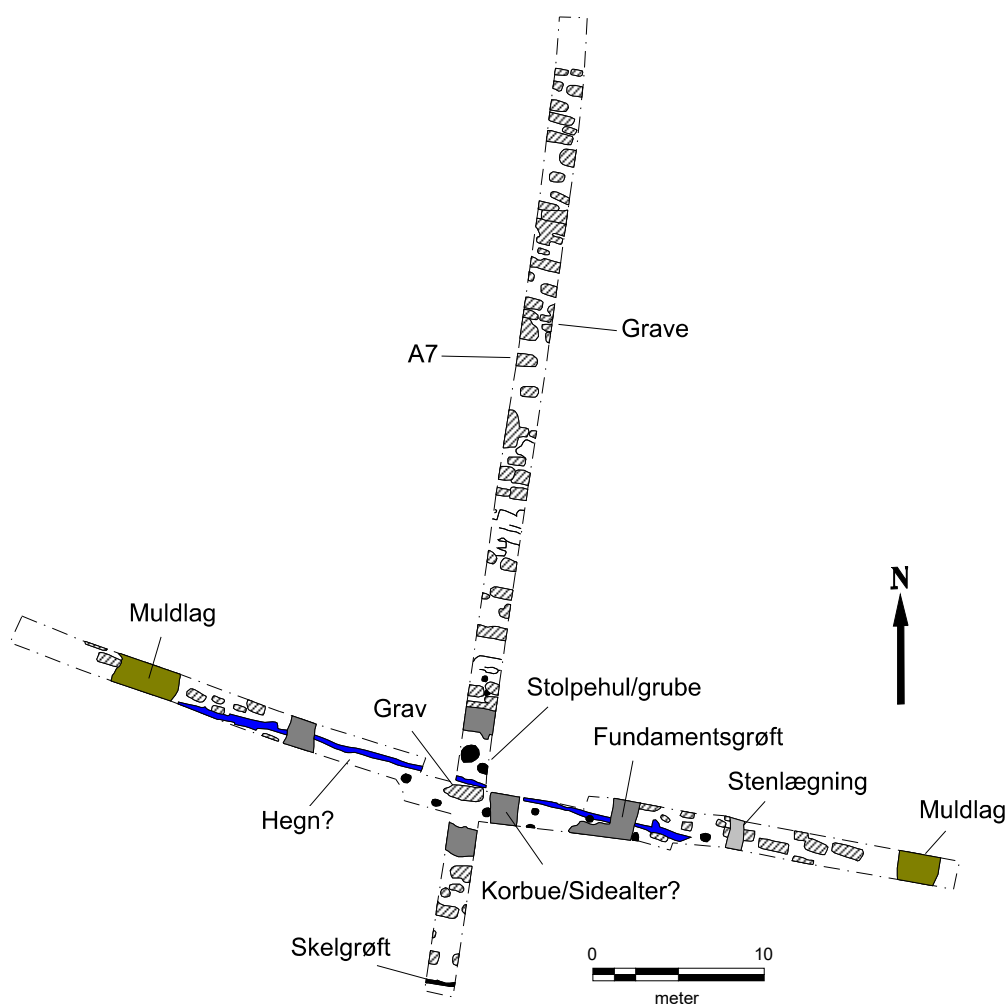
kirkegulvet kunne anlægges på en vandret flade. Også i Korup var der udlagt et lerlag under kirken. Det kan dog skyldes forhistorisk aktivitet.<sup>120</sup> Under stenkirken i Sebbesund var der et sandlag, som sandsynligvis også er et afretningslag.<sup>121</sup>

#### Andre anlægsspor

Udgravningerne af ødekirkerne gav ikke blot oplysninger om kirkerne, men også om tidligere aktivitet på lokaliteterne. Der blev således også fundet spor efter anlæg, der er ældre end stenkirkerne.

Såvel inde i som uden for stenkirken i Mjels var der et relativt stort antal stolpehuller, enkelte gruber samt en lang, Ø/V-orienteret og 30-50 cm bred "grøft". Måske er der tale om en forhistorisk bebyggelse, som kan have været en indhegnet storgård og en trækirke, ligesom det fx kendes fra Lisbjerg nord for Århus.<sup>122</sup> Udgravningerne var desværre ikke tilstrækkelig omfattende til at afklare dette.

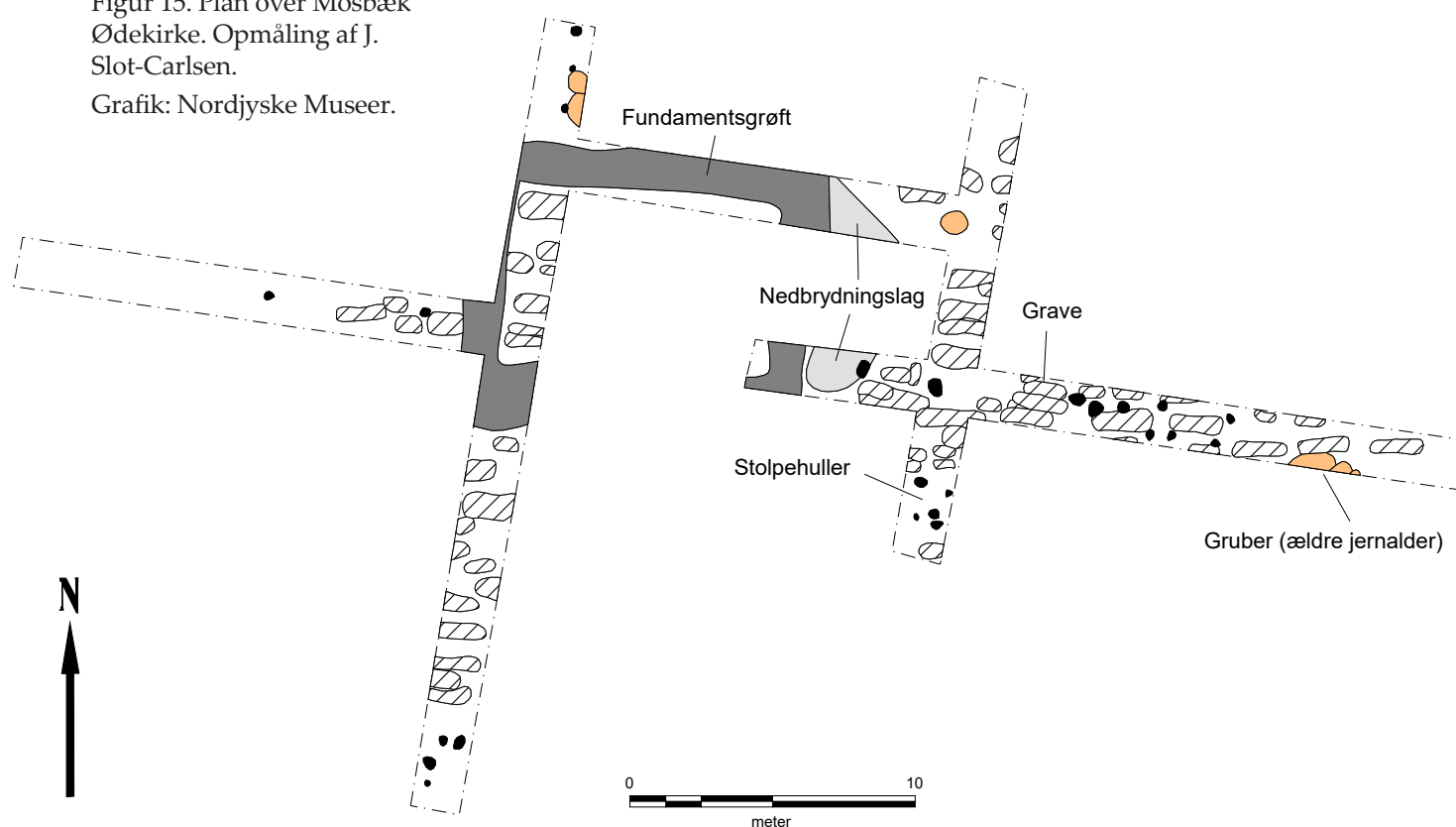
Figur 14. Plan over Mjels Ødekirke.  
Opmåling af J. Slot-Carlsen.  
Grafik: Nordjyske Museer.



Lignende forhold forekommer måske også i Kirketerp, hvor der i 2016 blev foretaget yderligere udgravninger.<sup>123</sup> Foruden grave på kirkegården blev der fundet en brønd fra ca. 970, et hus med krumme langvægge fra 1032-1156, en smedje fra 1040-1219, samt en smal grøft, der sandsynligvis er fra et hegn, som muligvis har hørt sammen med huset.<sup>124</sup> Stednavnet Kirketerp er vigtigt, idet efterleddet er en udvikling af torp, der kendetegner en udflytterbebyggelse.<sup>125</sup> Hvorvidt kirken blev etableret af udflytterne, eller den allerede eksisterede og måske havde en forgænger af træ, kan vi på det foreliggende grundlag kun gisne om.

På kirkegården i Åle var der en delvis udjævnet gravhøj, hvor en kristen grav var gravet gennem højfylden. Som det eneste sted var der i Åle også anlægsspor, der var yngre end stenkirken. Et nedbrydningslag og en fundamentsgrøft umiddelbart syd for kirken viser, at der har stået en muret bygning parallelt med kirken. Fundamentsgrøften skærer flere grave, og bygningen er derfor yngre end kirken og kirkegården. Kieffer-Olsen nævner, at det måske drejer sig om et domhus til herredstinget, der jf. en lov fra 1522

Figur 15. Plan over Mosbæk Ødekirke. Opmåling af J. Slot-Carlsen.  
Grafik: Nordjyske Museer.



skulle ligge ved en kirke. Loven blev imidlertid kort tid efter trukket tilbage, men der blev dog opført flere domhuse i Danmark.<sup>126</sup>

I Mosbæk blev der i alle søgegrøfter fundet spor efter en bebyggelse fra ældre jernalder i form af stolpehuller, gruber og et kulturlag med en del keramik, trækul m.m. I Korup tyder forhistorisk keramik ligeledes på aktiviteter før kirkens opførelse.

### Trækirker

Særlig interessant er trækirker, fordi tilstedeværelse eller fravær af en sådan er central for forståelsen af overgangen fra hedenskab til kristendom og bygningen af stenkirkerne. Et eksempel på dette er Lisbjerg.<sup>127</sup> Der er flere eksempler på, at der var opført trækirker før stenkirkerne i Himmerland.

Før iværksættelsen af projektet blev der i Sebbesund i anden sammenhæng afdækket en trækirke. Den ligger centralt på en kirkegård, hvor 468 grave blev udgravet i 1990'erne.<sup>128</sup>

Ved rekognosceringer i Fredbjerg blev der til betydelig undren ikke fundet nedbrydningsmateriale fra en stenkirke. Der blev dog tidligt under de arkæologiske undersøgelser fundet grave på en kirkegård, men der var ikke fundamentsgrøfter fra en stenkirke. Da store dele af kirkegården var afdækket, tegnede der sig centralt et område uden grave. Ved en nærmere undersøgelse af dette fremkom der stolpespor, der bekræftede en antagelse af, at der har stået en trækirke på stedet.<sup>129</sup>

I Sørup tolkes stolpehuller inde i stenkirken som spor efter en trækirke. Det har formodentlig været en treskibet bygning med vægge i samme område som fundamentsgrøfter til skibet i den senere stenkirke. I så fald en bygning med relationer til oldtidens langhuse og et interessant perspektiv i forhold til opførelsen af træ- og stenkirker.

Den katolske kirke havde strenge regler for kirkebyggeri. En ny kirke skulle ligge på den gamle kirkes indviede grund. Den gamle kirke blev stående indtil koret i den nye kirke var bygget, og/eller et nyt skib blev opført, mens det gamle endnu var i brug.<sup>130</sup>

Stolpespor ved andre ødekirker i Himmerland, bl.a. Kirketerp og Mjels kan være fra en trækirke, men de kan også være fra forhistoriske anlæg. Også i disse tilfælde er en afklaring særdeles væsentligt for spørgsmålet om, hvem der byggede de tidlige kirker

og deres beliggenhed. Det kræver imidlertid yderligere arkæologiske undersøgelser.

### Stenkirker

Bevarede konstruktionstræk gav i flere tilfælde informationer om stenkirkerne. Særligt vigtige er fundamentsgrøfter (plyndringsgrøfter), som altid er bevarede i større eller mindre omfang. I enkelte tilfælde (Mosbæk, Sørup, Åle), var der bevarede kampesten fra fundamentet i fundamentsgrøfterne, men de fleste er gravet op og genanvendt andre steder. Fx blev sten fra stenkirken i Sebbersund i 1880 brugt i en vejdæmning.

Fundamentsgrøfterne er især fyldt op med materiale fra nedbrydningen af kirkerne. Det kan også forekomme som et regulært lag hen over tomten (fx Oplev, Åle). Nedbrydningsmaterialet indeholder væsentlige informationer. Det gælder ikke mindst stenafslag, der viser, at det var en kvaderstenskirke. Der kan også være pudsstykker, som viser, at kirkens indvendige vægge var pudsede (Nr. 5, 12, 19, 24). De kan have rester af kalkning, som det fx er tilfældet for stenkirken i Sebbersund, og der kan også være spor efter bemaling (Korup, Oplev, Åle).

Kirkernes fundamentsgrøfter var ca. en meter brede, og de tegner et tydeligt omrids af kirkerne. De fleste har den klassiske planløsning bestående af et skib og et smallere kor. I et par tilfælde er der dog ikke et indsnævret kor. Det gælder for kirken i Åle, hvor gulvet i kirkens østende bestod af teglfliser lagt i to forskellige, diagonale mønstre, mens der i kirkens vestlige del var et 2 cm tykt mørtelgulv. Sandsynligvis markerer de forskellige gulvbelægninger kor og skib, som imidlertid havde samme bredde som i en langhuskirke – en planløsning, der her næppe er ældre end 1200-tallet. Gulv af teglfliser kendes ikke fra andre ødekirker i Himmerland.

Det er nogle gange usikkert, om en stenbygning er en kirke eller et kapel. Overordnet er forskellen, at der ikke foretages begravelser ved et kapel.<sup>131</sup> I Himmerland er problemstillingen bl.a. aktuel i Mosbæk. Umiddelbart vurderet har der heller ikke været et indsnævret kor i Mosbæk. Stenbygningen er kun ca. 12 m lang, hvilket er meget mindre end andre kirker (tabel 3), men som påpeget af Engberg, skyldes det måske, at det ikke er en kirke, men et vejkapel. Der er imidlertid grave ved bygningen, hvilket tyder på, at der har

Figur 16. Gulv af teglfliser i østende af Åle Ødekirke, partielt dækket af nedbrydningslag (hvidt) og munkesten fra øst-væggen in situ.

Foto: Jens N. Nielsen.



stået en kirke på stedet. Det er nævnt, at en sådan kan være viet til Skt. Anna.<sup>132</sup> Engberg nævner, at tilstedeværelsen af grave ved kapellet måske skyldes, at området i en periode havde sognestatus.<sup>133</sup> Der er da også konkrete forhold, som tyder på, at der måske tidligere har stået en trækirke på stedet, da stolpehuller i området kan være fra en trækirke. Det skal også nævnes, at der er grave inde i stenbygningen, og fundamentgrøften til denne skærer i to tilfælde grave, der altså er ældre end stenbygningen. Kirkegården i Mosbæk er usædvanlig lille, hvilket er i overensstemmelse med, at en trækirke sandsynligvis havde en relativ kort brugstid. Mosbæk ligger i Giver sogn, og i den anden ende af sognet er der en romansk kvaderstenskirke. Det er et stærkt indicium på, at der, som det er tilfældet med andre ødekirker i Himmerland, oprindeligt var to sogne med hver sin kirke. Ved nedlæggelsen af kirken ved Mosbæk, blev de to sogne slået sammen, og befolkningen skulle sogne kirken ved Giver.



Årsagen til nedlæggelsen af kirken ved Mosbæk var måske, at befolkningsgrundlaget var relativt lille, hvilket forsat var tilfældet i 1787, altså efter at de to sogne var slået sammen. Måske havde et andet forhold også betydning. Jf. matriklen fra 1688 var der et relativt lille hartkorn i Giver sogn, hvilket giver et vist indtryk af størrelsen på tiende, der var en væsentlig del af kirkernes økonomiske grundlag.<sup>134</sup> Sammen med et lavt befolkningstal har det måske betydet, at indtægten fra tiende ikke kunne dække udgifterne til to kirker. Derfor blev trækirken ved Mosbæk nedlagt, og erstattet af et vejkapel. Eksistensen af et stenbygget kapel støttes af, at der ved udgravningen blev fundet fundamentgrøfter, der sandsynligvis er fra en lille, firkantet bygning (ca. 12x10 m), og Trap omtaler en bygning i firkant på 26 fod (8,2 m).<sup>135</sup> Kapellet skal ses i relation til den nærliggende Svingelbro, hvor den gamle vej mellem Hobro og Nibe passerer over Sønderup Å, hvor den kort derefter krydser den vigtige vej mellem Viborg og Aalborg. Stedet kan derfor betegnes som et trafikalt knudepunkt, der sandsynligvis eksisterede allerede i bronzealderen.<sup>136</sup>

En lignende udvikling fandt sted i Næs, Helligum herred, hvor sognekirken i begyndelsen af 1400-tallet blev ændret til et kapel.<sup>137</sup>

Kirkerne i Himmerland er nogenlunde lige store med en samlet udvendig længde på godt 20 m. Skibets indvendige areal svinger fra omkring 60 m<sup>2</sup> til 77 m<sup>2</sup>. E. Nyborg mener, at indbyggertallet i sognene havde en væsentlig indflydelse på skibets størrelse, hvilket også må siges at være en logisk betragtning.<sup>138</sup> Materialet fra Himmerland kan ikke bekræfte dette, bl.a. fordi det er forbundet med betydelige usikre forhold i relation til kirkernes størrelse.<sup>139</sup>

Som i de fleste jyske kirker fra middelalderen er ødekirkernes murværk i Himmerland som regel tilhuggede kampesten – kvadersten. Herom vidner fund af regulære kvadre ved kirkerne, som fx i Mjels, Korup, og et muligt forarbejde til en kvader i Oplev.<sup>140</sup> Der kan også være kvadre i/ved nærliggende nuværende bygninger. Dertil kommer store mængder granitafslag fra tilhugning af kvadre i fundamentgrøfter og nedbrydningslag ved kirkerne, som det fx er tilfældet i Kirketerp. De tidligere nævnte vinduesoverliggerer fra denne kirke er en sjælden bevaret rest fra murværket.

Der har også været mure af andet materiale. Det gælder for Åle, hvor der blev fundet røde munkesten in situ og dele af en formsten i nedbrydningslaget. Som det eneste tilfælde blev der også fundet

et fragment af tagtegl. Trap nævner, at et hus nær Torderup Ødekirke er opført af gule munkesten fra kirken.<sup>141</sup> Formodentlig stammer de ikke fra murværket, for i en nuværende (1998) bygning på kirketomten er der bevarede kvadre. Der blev også fundet munkesten i stenkirken i Sebbersund, som havde vægge af granitkvadre. Munkestenene i de to kirker kan fx være fra et muret alterbord.<sup>142</sup>

I Oplev, hvor der er to kirker/faser, blev der i en fundamentsgrøft fundet enkelte tildannede blokke af frådsten. Umiddelbart tyder det på, at kirken var bygget af sådanne, men jf. tegningen fra 1911 og fund af granitafslag i fundamentgrøfter, var det en kvaderstenskirke af granit, mens frådstensblokkene kan være fra et indvendigt anlæg.<sup>143</sup>

De undersøgte ødekirker havde kun sparsomme spor efter indre konstruktioner, fordi de – ligesom murværket – senere er fjernet. I et hjørne af skibet i Korup var der en usædvanlig koncentration af små sten og mørtel. Det kan være rester af en muret bæk ved langsiden. Specielle konstruktioner ved korbuen i Korup (en plan flade af kampesten), Sørup (udvidet fundamentsgrøft) og Mjels kan stamme fra sidealtre. I vestenden af stenkirken i Sebbersund dannede store nedgravede flintblokke en cirkel, som sandsynligvis er rester af et fundament til døbefonten.<sup>144</sup>

Det må forventes, at der er bevarede indre konstruktioner i ødekirker, som ikke er brudt ned til jordoverfladen (arealfredede) som fx Stenstrup. I Korup og Oplev var der rester af et mørtel-

Figur 17. Oplev Ødekirke. Profil med rester af mørtelgulv der støder op til en granitsten med en vandret flade og til venstre for denne en fundamentsgrøft. Foto: Jens N. Nielsen.



gulv. Det var som tidligere nævnt også tilfældet i skibet i Åle. Fylden i en grav inde i kirken i Mjels indeholdt mørtelstykker, der sandsynligvis stammer fra et mørtelgulv.<sup>145</sup> Stenkirken i Sebbesund havde et funderingslag af flintknolde og kampesten, mens selve gulvet sandsynligvis var 2,5-5 cm tykke, tildannede kridtfliser, der var lagt i mørtel.<sup>146</sup>

### Kirkegården

Væsentlige formål med projektet var at afgrænse stenkirkernes kirkegårde og vurdere gravenes bevaringstilstand. Alle afdækkede grave blev registreret, og enkelte blev helt eller delvist udgravet, bl.a. for at se om der var bevarede knogler. De blev bortset fra enkelte prøver altid efterladt i gravene.

Kirkegårdenes afgrænsning blev som regel fastlagt ved opførelsen af den første kirke på stedet. Det skyldes, at kristne skulle gravlægges i jord, der var indviet af bispen.<sup>147</sup> Det er da også meget sjældent, at der på middelalderlige kirkegårde findes grave uden for afgrænsningen. Blandt de himmerlandske ødekirkegårde er det kun erkendt i Fredbjerg, hvor en halv snes grave ligger uden for markeringen af kirkegårdens nordside.<sup>148</sup> Der kan bl.a. være tale om udøbte børn eller personer, som havde forbrudt sig mod landets love. En lignende situation forekommer i Tjærby.<sup>149</sup>

Kirkegårdenes afgrænsning fremgår ofte indirekte af et nogenlunde lineært ophør af grave.<sup>150</sup> Som regel er afgrænsningen af middelalderens kirkegårde direkte markeret ved grøfter, diger eller et hegn. Det er nævnt, at danske kirkegårde som regel afgrænses af en grøft.<sup>151</sup> Skelgrøfter kendes i middelalderen og senere også i verdslig sammenhæng.<sup>152</sup> Sporene efter grøfter kan bl.a. være slettet i forbindelse med dyrkning, som det formodentlig er tilfældet i Fredbjerg.<sup>153</sup> Ved Nærum Ødekirke på Sjælland formodes der at være fjernet 40-50 cm jord ved pløjning.<sup>154</sup>

Der er konstateret skelgrøfter på flere kirkegårde i Himmerland. Der er ikke fundet spor efter konstruktioner i grøfterne. De har sandsynligvis været åbentstående og er blevet oprenset, som det er konstateret på andre kirkegårde. Skelgrøfter havde i højere grad en symbolsk betydning end en fysisk funktion.<sup>155</sup>

Kirkegården ved trækirken i Sebbesund var afgrænset af en grøft, der var 60-100 cm bred og havde en bevaret dybde på omkring 10 cm.<sup>156</sup> Grøfter som afgrænsning forekommer bl.a. ved stenkirkerne i Sørup og Korup (60 cm bred og 60 cm dyb).

I Himmerland kunne der også være tale om en fysisk afgrænsning i form af et dige. Sådanne kan være angivet med en rektangulær indramning på ældre kort som fx ved Oplev og Tulsted (Oplev både O1-kort og Hk-kortet). Ved de arkæologiske undersøgelser påvistes der fundamenter til diger i Kirketerp, Mjels og Oplev. De bestod af et omkring et meter bredt fyldskifte med et enkelt lag mindre kampesten, der kun var gravet en halv snes centimeter ned i undergrunden. Også ved ødekirken i Ullerup ved Fredericia var funderingen til diget af ringe dybde.<sup>157</sup>

### Størrelse

Selv om der på landsplan er eksempler på såvel udvidelser som indskrænkninger af kirkegårde før nyere tid, så er det mest almindelige, at kirkegårdens størrelse blev fastlagt og markeret ved anlæggelse af den første kirke og bibeholdt i århundreder.<sup>158</sup> Det gælder også for trækirker, som det er tilfældet i Fredbjerg, Sebbersund og Sørup. Særlig bemærkelsesværdigt er det for trækirken med den specielle baggrund i Sebbersund. Også i andre dele af landet, bl.a. Lisbjerg, relaterer kirkegårdens afgrænsning sig til en trækirke.<sup>159</sup>

Det var naturligvis ikke muligt ved kirkegårdenes grundlæggelse i tidlig middelalder at forudse behovet for grave flere århundreder frem i tiden, ligesom grundlæggerne ikke havde en anelse om længden på brugstiden. Der synes da også at være kirkegårde, hvor pladsen ikke blev fuldt udnyttet. Det er tilsyneladende tilfældet ved Finderup Ødekirke, hvor der mod syd er et 9 m stort område op til kirken uden grave, ligesom der også i Tirup er gravtomme områder.<sup>160</sup> På andre kirkegårde overlejrer grave hinanden, hvilket formodentlig skyldes pladsmangel. Det er fx tilfældet ved trækirken i Sebbersund og stenkirken i Oplev.

Kirkegårdenes størrelse (inkl. kirken) i Himmerland svinger fra 880 m<sup>2</sup> i Mosbæk til 5.846 m<sup>2</sup> i Oplev, der er usædvanlig stor. Den mest forekommende størrelse på kirkegårde er ca. 2.000 m<sup>2</sup>, ligesom fx kirkegården i Fredbjerg, der er ca. 2.000 m<sup>2</sup> stor og har 808 grave eller kirkegården i Sørup med et areal på 2.275 m<sup>2</sup>, hvor der skønnes at være omkring et tusinde grave. Som eksempler uden for Himmerland skal nævnes, at kirkegårdene i Tirup og Tjærby, hvor der både var en trækirke og en stenkirke, havde et areal på henholdsvis ca. 3.100 m<sup>2</sup> og ca. 1.900 m<sup>2</sup> – måske 2.900 m<sup>2</sup>.<sup>161</sup> I Hjulby på Fyn var kirkegården på 1.848 m<sup>2</sup>, og der var ca. 1.480 grave.<sup>162</sup>

Sted	Areal m <sup>2</sup>	Udgravet	O1-kort	Areal, ha 5)	Befolkning 6)
22. Mosbæk	880	x		1491	108
24. Finderup	1200		x	1853	175
16. Stenstrup	1472		x ?	4000	447
13. Sebbesund.Træ	1600	x			
12. Åle	1620	x		2238	
Hjulby 1)	1848	x			
Tjærby 2)	1900	x			
5. Korup	1989	x		3797	510
4. Fredbjerg	2025	x		4624	427
15. Sørup	2275	x		3223	257
Lisbjerg 3)	2400	(x)	x		
9. Albæk	2475		x	2314	
1. Mjels	2538	x	5104	1840	218
Tirup 4)	3100	x Udvidet			
6. Tulsted	3375		x	1837	
25. Kirketerp	3600		x	1787	
Hørning	3840		x		
19. Oplev	5846	x	5920	3274	375

Tabel 4. Den omtrentlige størrelse på kirkegårde i Himmerland og enkelte andre steder. Der kan være usikkerhed ved angivelserne på O1-kort, som det er tilfældet med Mjels. Til gengæld er der god overstemmelse mellem den udgravede kirkegård og O1-kortet for Oplev.

1) OBM 7777, 1997.

2) Hyldgård 2016, 55.

3) Oprindelige. Udvidet 1951. Danmarks Kirker, XVI, bind 3, 1976, 1390; Jeppesen 2004, 163

4) Kieffer- Olsen 1986, 24; 1993, 26.

5) Sognet, 1955. Efter Trap 1961.

6) Sognet. Folketælling 1787.

En undersøgelse på grundlag af udgravninger og/eller O1-kort viser, at der også på andre tidlige kirkegårde i landet forekommer betydelige udsving i størrelsen (tabel 4). Det fremgår også af en analyse baseret på O1-kort af 38 ødekirker omkring Vorbasse af M. Dingsø Jessen, idet størrelsen varierer fra 1.169 m<sup>2</sup> til 7.499 m<sup>2</sup>.<sup>163</sup>

Det kunne forventes, at den katolske kirke havde overordnede regler eller retningslinjer for kirkegårdenes størrelse. En nærliggende mulighed for spredning af sådanne oplysninger kunne fx være de vidt udbredte "håndbøger". De kom i omløb fra 600-tallet og blev bl.a. brugt af præster. Der er imidlertid i de kanoniske regler intet om afgrænsning af kirkegårde. I det hele taget synes overordnede regler i den tidlige kristendom at have været fåtallige. Det er da også nævnt, at praksis for kirkerne varierede, og at sognene i vid udstrækning fulgte egne traditioner.<sup>164</sup> Det er måske noget af forklaringen på de betydelige udsving i kirkegårdenes størrelse. Alligevel må visse generelle normer forventes.

Som tidligere nævnt havde topografiske forhold nogle gange betydning for afgrænsningen af kirkegårde i Himmerland. Det er fx tilfældet for Mjels Ødekirke. Her grænser nogle få grave syd for kirken op til en relativ stejl skråning, mens langt de fleste grave ligger på det flade terræn nord for kirken. Kirken ligger altså ikke, som det ofte er tilfældet centralt på kirkegården. Med sine 2.538 m<sup>2</sup> har kirkegården en "almindelig" størrelse. De topografiske forhold havde altså indflydelse på kirkegårdens beliggenhed, men ikke størrelsen. Den må være fastlagt under hensyntagen til andre forhold.

Det ville være nærliggende, at der var en sammenhæng mellem antallet af indbyggere i sognene og kirkegårdenes størrelse. En samtidig folketælling eksisterer ikke, men med varsomhed kan folketællingen i 1787 og sognets areal i 1955 give en fornemmelse af befolkningens størrelse. Der er en vis sammenhæng mellem indbyggertal og areal, hvilket i nogen grad øger udsagnsværdien af de to kilder.<sup>165</sup>

Som tidligere omtalt synes der at være en sådan sammenhæng i Mosbæk, men for de øvrige kirkegårde i Himmerland viser denne undersøgelse ingen sammenhæng mellem størrelsen og det formodede antal indbyggere i sognet.

Kirkegården ved trækirken i Sebbesund hører til de mindste i Himmerland, hvilket bl.a. kan skyldes en relativ kort brugstid og den specielle tilknytning til den nærliggende handels- og hånd-

værksplads. Kirkegården i Oplev er meget stor, godt 2.000 m<sup>2</sup> større end den næststørste, som er Kirketerp (tabel 4). Der blev fundet spor efter forhistorisk aktivitet, men ingen sikre tegn på en trækirke. Derimod har der stået to stenkirker på stedet. Et særtræk er også en kilde i nærheden af kirken. Sognets størrelse er ikke usædvanlig, men måske var der en relativ stor befolkning i sognet. Det antyder en udvidelse af sognekirken i Oue i Reformationen i forbindelse med, at kirken ved Oplev ligesom sognet blev nedlagt.<sup>166</sup> Ligeledes har den tidligere omtalte nedlæggelse af kirken i Svingelbjerg muligvis medført en udvidelse af kirken i Vesterbølle, som beboerne nu skulle sogne.<sup>167</sup>

Måske havde ejerskab til jord betydning for kirkegårdenes størrelse. Materialet fra Himmerland kan ikke belyse spørgsmålet. Det er dog værd at bemærke, at der ved flere af ødekirkerne i Himmerland forinden har ligget verdslige bygninger (fx Mjels, Kirketerp). Det kunne betyde, at grundlæggeren af kirken i forvejen ejede jord på stedet. Dette var muligvis tilfældet i Lisbjerg. Her formodes kirkegårdsdiget at være anlagt ved opførelsen af trækirken, og det afgrænser et langt mindre areal end hegnet omkring stormandsgården. I begge tilfælde ligger både gård og kirke centralt. Det antyder, at ejerskab til jord umiddelbart ikke havde indflydelse på kirkegårdens udstrækning. I stedet kan flere forhold have spillet en rolle for kirkegårdenes størrelse. En af disse kunne være, at lokale verdslige og gejstlige folk havde set eksisterende kirkegårde.

### Kønsopdeling

Kirkegårde fra tidlig middelalder har i flere tilfælde en mere eller mindre klar kønsopdeling af gravene således, at kvinderne fortrinsvis ligger på kirkens nordside og mændene på sydsiden. Det er en generel antagelse, at kønsopdelingen i Jylland ophørte omkring år 1200.<sup>168</sup>

Da kun få grave på kirkegårdene i Himmerland blev udgravet, og knoglerne blev efterladt i gravene, er en antropologisk analyse af kirkegårdenes struktur mht. køn og alder ikke mulig. Gravene ved trækirken i Sebbesund er en undtagelse, hvor bevarede knogler fra 468 grave viser, at kvinder og mænd hovedsagelig var gravlagt på henholdsvis nord- og sydsiden af den centralt placerede kirke.<sup>169</sup>

På kirkegårde, hvor kirken ligger rimelig centralt, og der er nogenlunde samme antal grave på nord- og sydsiden, kan der være

en kønsopdeling. Formodentlig blev der ved planlægning af kirkens beliggenhed taget højde for dette. Ud fra disse kriterier, er det muligt, at der er en kønsopdeling ved trækirken i Fredbjerg og stenkirken i Oplev.

Der er imidlertid også himmerlandske kirker, der ikke ligger centralt på kirkegården, og hvor der er stor forskel på antal grave på kirkens nord- og sydside. Således ligger de fleste grave i Mjels i det flade terræn på kirkens nordside, mens der mod de tre andre verdenshjørner kun er få grave. Det er især tilfældet på sydsiden, og må tilskrives et stærkt skrånende terræn få meter fra kirken. Også i Sørup har et kraftigt fald i terrænet tæt på kirkens sydside bevirket, at der her kun var få grave. Mosbæk er sandsynligvis et lignende tilfælde – her er det blot på kirken nordside. Det kuperede terræns indflydelse er også meget markant på gravenes placering i Finde-rup, hvor næsten alle grave lå på kirkens sydside. Ved stenkirken i Sebbesund er der en overvægt af grave på nord siden i forhold til syd, og der er ingen grave vest for kirken, hvilket også må skyldes kuperet terræn.

Hvor kirken ikke ligger centralt på kirkegården, og der er en meget skæv fordeling af gravene efter verdenshjørner (især nord-syd), er det tænkeligt, at der i en kort periode i starten af kirkegårdens brugstid har været en kønsopdeling. Det modsiges dog af, at der tilsyneladende ikke er taget hensyn til en sådan ved planlægningen af kirkens beliggenhed. Derimod er det rimelig klart, at topografiske forhold spillede en central rolle for gravenes beliggenhed. Kønsopdeling har enten ikke fundet sted eller er kommet til udtryk på anden vis end beliggenhed i forhold til kirken. Det har altså ikke været så vigtigt et tema, at det kunne bestemme kirkens placering.

På kirkegårde, hvor en stor del af gravene er afdækket, som ved trækirkerne i Fredbjerg og Sebbesund, kan der på grundlag af gravenes størrelse ses en tendens til koncentrationer af barnegrave, bl.a. umiddelbart øst for kirken.<sup>170</sup> Det gælder også for andre danske kirker.<sup>171</sup>

#### Stier

Middelalderlige kirker havde en eller to indgange i skibets vestende. Formodentlig var der fra kirkegårdens periferi og til indgangen/e stier på kirkegården. De er vanskelige at spore, men gravfrie områ-



der er tolket som spor efter stier. Det gælder for såvel trækirken som stenkirken i Tirup.<sup>172</sup>

Ved trækirkerne i Fredbjerg og Sebbesund er der gravfrie områder umiddelbart op til kirkens vægge og ude på kirkegården, der formodentlig afspejler stier.<sup>173</sup> På kirkegårdene i Mjels, Oplev og Åle blev der flere steder fundet ca. 1 m brede stenlægninger hen over grave. De har samme orientering som kirkens vægge og består som regel kun af et lag af omkring 10 cm store marksten. De må karakteriseres som brolægninger. Det drejer sig sandsynligvis om stier, der er anlagt på kirkegården i løbet af brugstiden, formodentlig under hensyntagen til sløjfede og nyanlagte grave.

Figur 18. Brolægning sandsynligvis del af en sti på kirkegården i Oplev.  
Foto: Jens N. Nielsen.



#### Gravene

De begrænsede udgravninger gav kun sparsomme oplysninger om gravene. I enkelte tilfælde er der spor efter en trækiste. Af de 808 grave i Fredbjerg blev syv udgravet, og sandsynligvis var der spor efter regulære trækister. Der var også grave uden kistelæg, hvor der blev kastet jord direkte på den gravlagte. Ved 90 grave blev der i afrensingsfladen registreret mindre udposninger i begge ender af

langsiderne. De tolkes som spor efter tværgående "kæppe" over den gravlagte, hvorpå et trælåg har hvilet.<sup>174</sup>

Baseret på nedgravningens form har en af gravene i Korup sandsynligvis haft et hoveddrum. I Sebbesund dannede marksten og flintknolde hoveddrum i flere grave ved trækirken. Særlig bemærkelsesværdig var et udhugget hoveddrum i en stor kridtblok i en stenkiste.<sup>175</sup>

I umiddelbar nærhed af stenkirkernes mure er der bevarede skeletter i gravene. Det skyldes, at gravene var dækket af nedbrydningslaget, og den kalkholdige mørtel heri har bevaret knoglerne. Lige så markant er det, at der ikke er bevarede knogler i periferien af kirkegårdene. Sådanne forhold blev fx også observeret i Tirup.<sup>176</sup> Specielle forhold i gravene kan bryde mønstret og bevare knogler. Det gælder for en voksengrav inde i skibet og midt for korbuen i kirken i Mjels. Den havde samme orientering som kirken. I et lille prøvehul blev der i fylden fundet mørtelstykker, som sandsynligvis stammer fra kirkens gulv, der blev opbrudt ved gravens anlæggelse. Graven er i så fald anlagt efter kirkens opførelse. Der blev fundet velbevarede knogler på bunden af graven; det skyldes sandsynligvis kalk i mørtelstykkerne i fylden. En flis af en knogle blev hjemtaget, som blev <sup>14</sup>C-dateret til 1200-tallet, hvilket er i overensstemmel-

Figur 19. Kridtplader i grav A7 i Mjels.

Foto: Jens N. Nielsen.



se med ovennævnte antagelse af, at graven er anlagt efter kirkens opførelse.<sup>177</sup> Orienteringen og placeringen af graven tyder på en nær relation til kirken. Måske har den gravlagte støttet kirken økonomisk, eller det drejer sig om en præst.<sup>178</sup>

Også i enkelte andre grave havde kridt bevaret knogler. Det var tilfældet i stenkisten ved trækirken i Sebbesund.<sup>179</sup> I en grav på kirkegården i Mjels var skelettet dækket af tildannede kridtplader, og i Oplev blev der fundet flere tildannede kridtblokke.<sup>180</sup>

#### Grave i kirken

Der blev kun sjældent fundet grave inde i kirken, hvilket også er det generelle billede i Danmark før Reformationen.<sup>181</sup> En af undtagelserne i Himmerland er kirken i Mjels (se ovenstående). Også i stenkirken i Sebbesund er der en voksengrav i skibet. Placeringen og orienteringen virker nærmest tilfældig og tyder ikke på en nær relation til kirken. Måske drejer det sig om en person, som døde under byggeriet. Der blev også i såvel skib som kor fundet børneskeletter, som alle er af nyfødte eller kun få år gamle børn. Stratigrafiske forhold viste, at de er gravlagt under kirkebyggeriet. Gravlæggelserne i kirken skyldes måske, at kirkegården endnu ikke var indviet.<sup>182</sup>

#### Beliggenhed

Et væsentligt spørgsmål for kirker er, hvad der bestemte deres beliggenhed. Sognet kan betragtes som en overordnet geografisk ramme. I det følgende skal der peges på nogle kriterier med baggrund i denne regionale undersøgelse, som muligvis havde indflydelse på kirkernes beliggenhed i sognet.

#### Pladskontinuitet, træ-/stenkirker

Der er udpræget pladskontinuitet for træ- og stenkirker som fx i Sørup (se tidligere). Det er bl.a. forklaret med den katolske kirkes hævde af alterstedets hellighed, hvorfor en ny kirke måtte bygges på den gamle kirkes indviede grund. Det er også nævnt, at nybyggeriet kunne ske etapevis, og at de kirkelige handlinger således kunne fortsætte samme sted. Der er dog undtagelser fra denne "næsten ufravigelige regel" som fx i Sebbesund, Tirup og Tjærby.<sup>183</sup>

### Stedkontinuitet

Kirkernes beliggenhed hænger nøje sammen med, om der er sted- eller områdekcontinuitet mellem den hedenske tro og kristendommen. Kilderne til belysning af dette spørgsmål er imidlertid fåtallige og dårlige. Skriftlige kilder er nærmest fraværende, og de arkæologiske kilder til belysning af den hedenske kult og de første kristne kirker – trækirkerne – er sparsomme og usikre.<sup>184</sup> Der er nærmest tale om et videnskæssigt tomrum på 2-300 år før og efter Jellingstenen.

Det har tidligere været formodet, at der var stedkontinuitet mellem førkristne kultbygninger og de første kristne kirker. Det var bl.a. på baggrund af fx Hørning Kirke, hvor udgravninger inde i stenkirken viste, at der tidligere har stået en trækirke, der var bygget oven på en udjævnet gravhøj med en kammergrav fra slutningen af 900-tallet.<sup>185</sup> Stedkontinuitet forekommer også i Lisbjerg, hvor den hedenske kult blev udøvet i hovedbygningen i en stormandsgård og kristendommen efterfølgende i træ- og stenkirker på samme sted.<sup>186</sup> Også ved andre kirker har der sandsynligvis forinden været en stormandsgård og dermed formodentlig stedkontinuitet.<sup>187</sup>

O. Olsen er i sin disputats fra 1966 forbeholden over for stedkontinuitet. Han nævner, at det kan forekomme enkelte steder, men at der ikke er gravpladskontinuitet, og at de ældste kirker ikke ligger på hedenske kultpladser.<sup>188</sup> Det lagde en dæmper på analyser af stedkontinuitet.

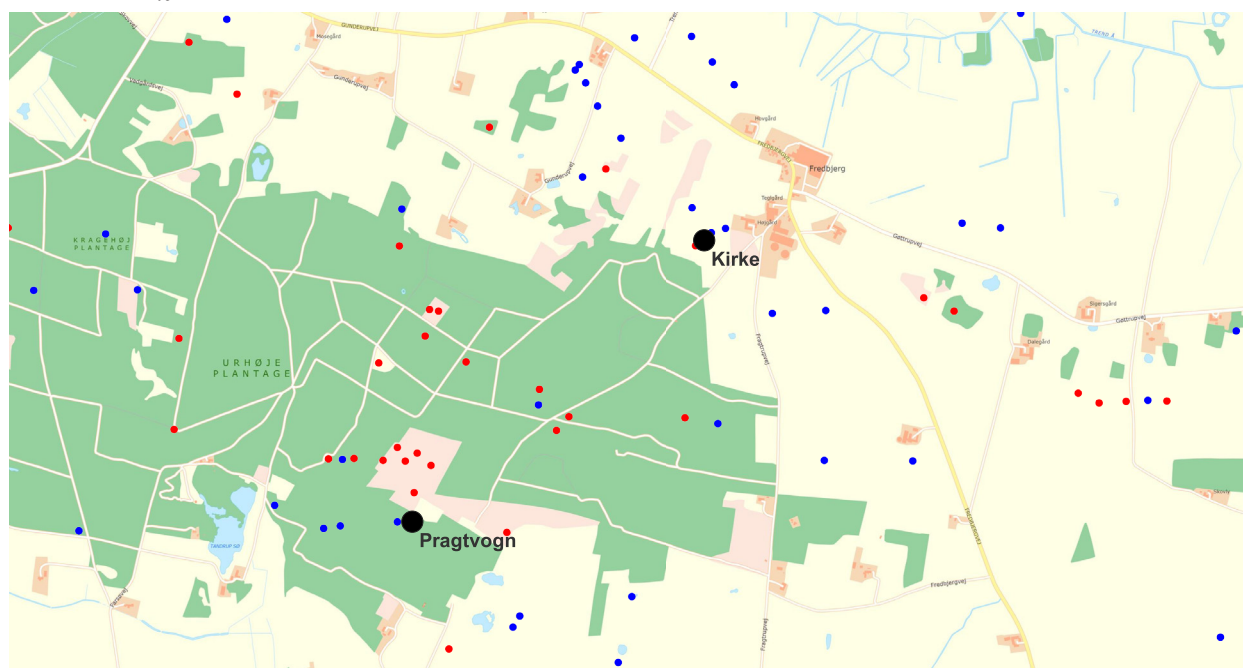
I de senere år har emnet imidlertid fået ny aktualitet.<sup>189</sup> Det skyldes bl.a. en erkendelse af, at de to religioner har forskellig substans, som vanskeliggør påvisning af stedkontinuitet. Den hedenske kult kunne udøves i naturen eller i en eksisterende verdslig bygning, mens kristendommen har behov for en særskilt bygning: en kirke. Den hedenske kult krævede ikke særligt uddannede personer, men kunne fx varetages af stormænd, hvorimod kristendommen udøves af en uddannet præst.<sup>190</sup> Det er ligeledes en udbredt opfattelse i dag, at århundrederne før og efter at Harald Blåtand på Jellingstenen gjorde kristendommen til den officielle religion midt i 960'erne, hvor de to religioner eksisterede side om side må betegnes som en brydningstid.<sup>191</sup> Kristendommen vandt til tider fodfæste, og der blev sandsynligvis bygget kirker, fx i Ribe og endda oprettet bispesæder. Der var imidlertid i flere tilfælde sandsynligvis tale om midlertidige foreteelser.<sup>192</sup>

Arkæologiske udgravninger er primært baggrunden for denne mere bredspektrede opfattelse af spørgsmålet om kontinuitet. Der konstateres flere og flere vidnesbyrd om, at den hedenske religion blev udøvet i verdslige bygninger. Det gælder langhuse, hvor bl.a. størrelse, konstruktion og deponering af våben tolkes som et udtryk for husets anvendelse til udøvelse af den hedenske kult.<sup>193</sup> Sådanne "stormandsgårde" fra ca. 400-490 e.Kr. og 730-865 e.Kr. forekommer i Himmerland på Bejsebakken i periferien af Aalborg.<sup>194</sup> Kulten synes dog også at være blevet praktiseret i specielle, indhegnede bygninger som fx ved stormandsgården ved Tissø (flere faser ca. 650 til 800-tallet). Selve indhegningen blev på et tidspunkt nedlagt, men en bygning inden for området tolkes som en mulig kirke.<sup>195</sup> J. Jeppesen bemærker, at sådanne indhegninger kan være en "lægård", der omtales i landskabslove fra omkring 1200, og som havde en særlig status.<sup>196</sup>

Ved en igangværende udgravning af en stor jernaldergravplads ved Vårst i Østhimmerland er der fundet en mindre, men tilsyneladende bastant træbygning. Den er omgivet af grave fra jernalderen, og en stor koncentration af dyreknogler m.m. Fundet har markante fællestræk med et kulthus i Uppåkra i Skåne og må som dette relateres til den hedenske kult.<sup>197</sup>

Figur 20. Ødekirken og fortidsminder i Fredbjerg (blå: ikke fredet, rød: fredet).

Grafik: Nordjyske Museer.



Blandt ødekirker i Himmerland er der interessante træk mht. kontinuitet i Fredbjerg: Byens navn refererer til den hedenske gud Frøya.<sup>198</sup> Ødekirken ligger 250 m vest for den nuværende landsby i periferien af Uhrehøje Plantage, hvor der er usædvanlig mange gravhøje.<sup>199</sup> Kirken ligger meget tæt på en meget stor gravhøj. I et hus fra vor tidsregnings begyndelse i kanten af plantagen er der fundet en pragtvogn, der sættes i forbindelse med dyrkelse af gudinden Nerthus.<sup>200</sup> Blev ødekirken anlagt på dette sted og ikke ved landsbyen, fordi den hedenske kult i århundreder var udøvet i området? Måske havde det også betydning, at den her var mere synlig end nede ved landsbyen.<sup>201</sup> Der er i så fald ikke tale om stedkontinuitet men områdekontinuitet.

Ved flere af ødekirkerne blev der fundet forhistoriske anlæg og/eller trækirker, fx Finderup, Sørup og Åle. I Oplev var der stolpehuller, ildskørnede sten, trækul og keramik, som muligvis er tegn på, at der er kontinuitet. Der var grave inde i stenbygningen i Mosbæk, og fundamentgrøften skar i to tilfælde grave. Dette samt stolpehuller skyldes måske, at der har været en trækirke på stedet (se tidligere). Et kulturlag, anlægsspor og fund vidner om en bebyggelse i ældre jernalder. Det skal bemærkes, at stedet siden bronzealderen havde været et trafikalt knudepunkt (se tidligere). Også i dette tilfælde er der for mange løse ender til, at kontinuitet kan sandsynliggøres. Derfor kan flere arkæologiske undersøgelser ønskes for at belyse spørgsmålet.

Disse eksempler er vigtige, fordi de antyder, at der kan være kontinuitet mellem hedenskab og kristendom. Spørgsmålet er særdeles centralt for forståelsen af den tidlige kristendom, og yderligere undersøgelser af ødekirkerne er derfor vigtige for at belyse dette.

#### Ved bebyggelser

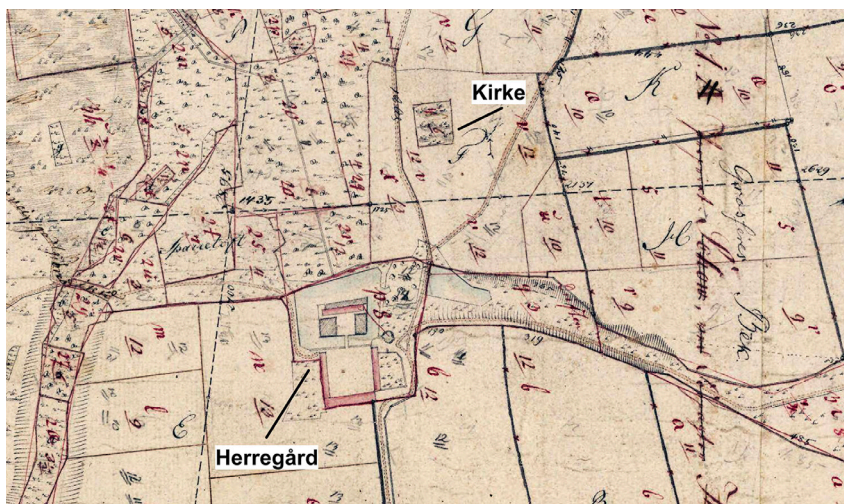
Det spillede sandsynligvis en væsentlig rolle for kirkernes beliggenhed, hvem der stod bag byggeriet, bl.a. i forhold til ejerskab af jord. Flere af ødekirkerne i Himmerland, f.eks. Mjels, Svingelbjerg og True ligger i umiddelbar tilknytning til landsbyer. Det passer fint med tidligere tiders opfattelse af, at de første stenkirker blev bygget af landsbyfællesskabet, men denne tese er i dag forkastet.<sup>202</sup> Nu anses ejeren af en stormandsgård eller landsbyens leder for at stå bag byggeriet af de fleste kirker. Det er der flere vidnesbyrd om, og det er billedligt illustreret for Fjenneslev Kirke på Sjælland.<sup>203</sup>

En vurdering af ødekirkernes beliggenhed i forhold til bebyggelser er imidlertid vanskelig. Det er nævnt, at "alene" kirker oprindelig har ligget i en landsby, som imidlertid er flyttet.<sup>204</sup> Fx skal landsbyen Filsted (Nr. 20), hvor der måske var en kirke, i den østlige del af det nuværende Aalborg være nedlagt. Ligeledes er det nævnt, at en bebyggelse i nærhed af Oplev Ødekirke er forsvunden, og det eneste vidnesbyrd om bebyggelsen er Hindsted høj.<sup>205</sup> Afstanden mellem kirke og landsby er imidlertid godt 1.100 m, hvorfor en nærmere sammenhæng ikke synes indlysende.

#### Ensomme kirker og synlighed

Formodentlig var der også ødekirker, der helt bogstaveligt lå alene. Det er sandsynligvis, hvad E. Nyborg mener, når han skriver, at nogle kirker i Ribe-området har en påfaldende ensom beliggenhed.<sup>206</sup> Også i Himmerland er der kirker, som tilsyneladende ligger alene. Således er der i Rodsted og Sørup flere hundrede meter til en nuværende gård eller landsby. Kirken i Albæk ligger også alene og relativt langt fra herregården af samme navn.

Figur 21. Ødekirke og herregård i Albæk på O1-kort.



Det er påfaldende, at der ved de arkæologiske undersøgelser i forbindelse med projektet ikke blev fundet spor efter nedlagte bebyggelser, der kunne være samtidige med enligt liggende kirker. Det kan dog skyldes, at udgravningernes omfang var begrænsede. Der er imidlertid også kirker, som knytter sig til nyanlagte landsbyer, der var udflyttet fra en eksisterende bebyggelse. I flere tilfæl-

de vidner stednavnet (efterled -torp), om bebyggelser i Himmerland, der i 1100- og 1200-tallet er udflyttet fra en eksisterende landsby (fx Nr. 2, 5, 7, 15). Det er nærliggende at formode, at udflytterne opførte en kirke ved den nye bebyggelse, som det måske er tilfældet i Kirketerp.

Det var sandsynligvis indehaverne af (stor)gårde, der i sin tid stod bag opførelsen af kirkerne i Albæk og Tulsted. Formodentlig var det andre forhold end nærhed til disse, der bestemte kirkernes beliggenhed, men som det synes at være tilfældet i Lundegårde, kunne en kirke også ligge i umiddelbar nærhed af en (stor)gård.

Flere af "alene"-ødekirkerne i Himmerland er højt beliggende. Det er så påfaldende, at det vurderes, at synlighed var et kriterium for deres placering. Det gælder fx som nævnt for kirkerne i Fredbjerg og Tulsted. Også kirken i Finderup ligger i dag alene på en mindre bakketop. Tulsted Ødekirke ligger på en markant bakke, hvor der også er en gravhøj og en kilde. Disse anlæg og topografiske forhold gør det usandsynligt, at der har været en bebyggelse på bakken. Derfor spillede synligheden af Tulstrup kirke formodentlig en større rolle end en placering ved den lavtliggende Tulsted Herregård.<sup>207</sup>

Stenkirken i Sebbesund ligger på det højeste område af Sct. Nikolaj Bjerg, mens forgængerer ligger ved foden af bakken. Denne forskel skyldes formodentlig, at stenkirken var en sognekirke, mens trækirken især skulle betjene folk fra nær og fjern, der i perioder opholdt sig på den nærliggende handels- og håndværksplads.<sup>208</sup> Der er dog indicier på en vis sammenhæng mellem de to kirker. Det drejer sig især om, at der på dele af kirkegården ved trækirken blev fundet granitafslag fra tildannelse af kvadre, der blev anvendt i stenkirken. Endvidere er det påpeget, at kirkegården ved trækirken, i modsætning til de øvrige parceller i området, er matrikuleret sammen med området med stenkirken på toppen af bakken.<sup>209</sup> Måske var det samme slægt, der stod bag opførelsen af de to kirker.

En markant placering er også nævnt som et kriterium for kirkernes beliggenhed i Ribe-området.<sup>210</sup>

### Gravhøje

Nært forbundet med spørgsmålet om kirkernes synlighed er gravhøje i nærhed af kirker. Sådanne forekommer på landsplan i et betydeligt antal. O. Olsen nævner 156 høje på og umiddelbart uden



for kirkegårde.<sup>211</sup> Sandsynligvis forstærkede en gravhøj som nævnt synligheden af Tulsted Ødekirke, og det samme var sikkert tilfældet med den store gravhøj umiddelbart vest for kirkegården i Fredbjerg.

I Rodsted er der en gravhøj i kirkegårdens periferi. En af de kristne grave i Åle var anlagt i en delvis udjævnet gravhøj. Her handlede det formodentlig ikke om synlighed. Det er fristende at se en udvikling som i Hørning, men der er ikke belæg for kultkontinuitet. Det kræver som for mange andre gravhøje en datering.

Gravhøjene kan udmærket være fra bronzealderen,<sup>212</sup> men alligevel kan de have spillet en rolle for kirkernes beliggenhed.<sup>213</sup> O. Olsen mener ikke, at naboskabet mellem høj og kirke er tilfældigt, men bl.a. kan skyldes "fælles forkærlighed for bakketoppe." Han nævner, at højene muligvis har været anvendt som kultpladser, som kirkerne blev anlagt i nærhed af.<sup>214</sup> Engberg mener, at det måske skyldes, at kirken ikke stod så stærkt, at den kunne bryde med forfaderkulturen.<sup>215</sup>

#### Tingsteder

Gravhøje har siden oldtiden sandsynligvis været samlingssteder for befolkningen. Som sådan kunne det måske nogle gange medføre, at tingsteder og kirker blev placeret i samme område. Det er endda nævnt, at der på den baggrund kan være en indirekte sammenhæng mellem beliggenhed af et hedensk kultsted, tingsted og kirke.<sup>216</sup> Der kendes en række lokaliteter, hvor der er en sammenhæng mellem ting og kirke.<sup>217</sup> Et kongebrev bekendtgør i 1560, at herredstinget i Salling bestandigt må holdes ved Hillersløf Kirkegård.<sup>218</sup> Tingkirker kunne være ejet af private eller et tingfællesskab.<sup>219</sup>

Antallet af tinghøje synes dog større end antal kirker. Det kan skyldes, at tingsteder blev flyttet. Alligevel synes antallet af tinghøje for stort, hvilket bl.a. underbygges af en gennemgang af herreder i Ålborg Amt.<sup>220</sup>

Blandt ødekirkerne i Himmerland er der peget på en sammenhæng mellem Oplev Ødekirke og Tinghøj.<sup>221</sup> Spørgsmålet kompliceres af, at der er tre Tinghøje i Hindsted herred.<sup>222</sup> Forbindelsen er efter forfatterens mening også meget usikker, fordi der er flere hundrede meter mellem kirken og de mulige tingsteder.

Sandsynligvis var der en sammenhæng mellem tingsted og Åle Ødekirke. Pontoppidan skriver, at der før Reformationen var et

birketing tilhørende Vitskøl Kloster (stiftet 1158) ved Åle Kirke.<sup>223</sup> Trap nævner, at Åle Birk indtil 1574 blev holdt ved kirken, men det er også nævnt, at der var tale om et herredsting.<sup>224</sup> Parallelt med kirken har der ligget et stenhus, der er yngre end kirken, da fundamentgrøfter skærer grave på kirkegården. Det drejer sig måske om et domhus. Der henvises til Chr. II's landlov af den 6. januar 1522 om, at herredsting skal ligge ved en kirke og ikke ude på marken, så dommerne fik mulighed for at gå til messe og derved få en åndelig ballast. Loven blev imidlertid hurtigt trukket tilbage. Måske blev domhuset alligevel opført, som det skete enkelte andre steder i landet.<sup>225</sup>

Det forekommer mest sandsynligt, at der i Åle var et birketing. Herredstinget blev måske holdt ved Tinghøj, der ligger ca. 575 m sydøst for Åle Ødekirke. Situationen i Åle belyser, hvor kompliceret spørgsmålet om tingsted og kirke kan være, bl.a. fordi der var forskellige typer ting.<sup>226</sup>

Andre forhold komplicerer baggrunden for beliggenheden af Åle Ødekirke. Den ligger alene på en flad mark, langt fra nutidig bebyggelse. På kirkegården er der en gravhøj, som er ældre end gravene, og et kulturlag vidner om aktivitet før stenkirken blev opført. Måske var gravhøjen allerede i oldtiden et samlingssted, som derfor havde indflydelse på kirkens beliggenhed.

#### Kilder

I nærheden af kirkerne i Oplev og Tulsted (Torskilde) er der kilder, der formodentlig har haft betydning for kirkernes beliggenhed. Sådanne betegnes ofte helligkilder, og menigmand søgte endnu i 1800-tallet kildernes hellige kraft. Kilderne blev også søgt pga. vandets helbredende virkning (mineraler).<sup>227</sup> Det er imidlertid også påpeget, at kilderne måske især i begyndelsen primært havde en praktisk funktion, nemlig at sikre den nødvendige vandforsyning til handlinger i kirkerne.<sup>228</sup>

Det er jf. ovenstående særdeles vanskeligt at pege på entydige forklaringer på ødekirkernes beliggenhed i Himmerland. Det skyldes bl.a., at det for mange kirkers vedkommende er usikkert, om der har eksisteret en trækirke forud for stenkirkerne.

Gennemgangen antyder, at forskellige faktorer som hartkorn, befolkningstæthed og sognets størrelse kunne have betydning for kirkernes beliggenhed.

## Sammenfatning

Projektet viser, at ødekirker er en særdeles vigtig kilde til den tidlige kristendom og det tidlige kirkebyggeri. Det skyldes især, at spor fra tidlig middelalder i såvel kirken som på kirkegården, i modsætning til eksisterende kirker, er relativt godt bevarede. Ved ødekirkerne er der gode muligheder for at finde spor efter trækirker og dermed oplysninger om den tidlige kristendom. Der blev i flere tilfælde fundet verdslige anlæg fra oldtiden, som bl.a. kan være rester af en stormandsgård. Disse forhold er vigtige for belysning af kontinuitet fra hedenskab til kristendom og fra verdslige bygning til kirker.

En række mere eller mindre troværdige kilder kan indikere tilstedeværelsen af en ødekirke. Særligt vigtige og præcise er ældre kort. Vil man stedfæste ødekirkerne er det nødvendigt med rekognoscering og/eller udgravninger. Selv i dyrket mark er det ud fra overfladefund af nedbrydningsmateriale nemt at lokalisere stenkirkkerne, mens kun arkæologiske undersøgelser kan dokumentere tilstedeværelsen og den præcise beliggenhed af en ødekirke.

Ødekirker er ofte truet af nutidig dyrkning. Tidligere landskabsfredninger giver i dag ikke mere den nødvendige beskyttelse, og især kirkegårdene og gravene er truede.

Selvom udgravningerne var begrænsede, gav de væsentlige oplysninger om stenkirkernes konstruktion og struktur. Ligeledes fremkom der bl.a. oplysninger om kirkegårdenes størrelse og mulige stisystemer. Som regel er der bevarede knogler i gravene tæt ved kirken, som er vigtige for demografiske analyser af befolkningen i den tidlige middelalder.

## Summery

### Abandoned churches in Himmerland

In the late 1990s, Aalborg Historical Museum undertook archaeological investigations of abandoned churches in Himmerland. The locations of several churches were ascertained, and it became apparent that churches and churchyards not subject to areal scheduling were often severely threatened by modern cultivation.

A variety of more or less credible sources can indicate the presence of an abandoned church. Early maps are especially precise and important in this respect. Fieldwalking and/or archaeological excavation are, however, necessary to establish actual locations. Even in a cultivated field it is easy to establish the former existence of a stone- or brick-built church based on surface finds of demolition material, but only archaeological investigations can document the actual presence and precise location of an abandoned church.

Most abandoned churches were abolished around the Reformation, but a small group went out of use already in the Early Middle Ages. Churches were often abandoned due to changes in economic conditions, resulting for example from climate change, natural catastrophes and disease. In the investigations, 27 possible abandoned churches were singled out based on archival studies. In some cases, it was not possible to undertake excavations because the existence of the church could not be confirmed, or it could not be localised. Excavations could also be hindered by the church being situated in a built-up urban area or because the landowner would not consent to an investigation.

Somewhat surprisingly, given their limited extent, the excavations provided significant and important information on the size and construction of the stone- and brick-built churches, as well as data on the churchyards with respect to, for example, size, delimitation, grave types and paths. As a rule, bones were preserved in the graves close to the church, and this is important for demographic analyses of the population in the Early Middle Ages. Wooden churches and potential traces of these were also demonstrated. In addition, remains were encountered of pre-Christian structures that were possibly associated with magnates' farms.

The project has demonstrated that abandoned churches are an exceptionally important source relative to early Christianity and early church building. This is due to primarily traces from the Early Middle Ages being relatively well-preserved in both church and churchyard, in contrast to the situation in extant churches. Secular structures from prehistory, which could represent remains from magnates' farms, were also encountered on several occasions. These are important for illuminating the continuity from paganism to Christianity and from secular buildings to churches.

## Noter

- 1 Engberg 2018, 14; Kieffer-Olsen 2018, 381ff., 414.
- 2 Kieffer-Olsen 2018, 382, 414.
- 3 Behovet for en kirke i Støvring steg sideløbende med indbyggertallet, efter at den i 1869 blev en stationsby. Generelt om nedlæggelser efter Reformationen, fx Engberg 2018, 115ff. Staten var omkring 1900 meget gavmild over for folkekirken, bl.a. pga. mange trossamfund. Det resulterede i nye kirker og genopretning af sogne. Venligst meddelt af H. Gjøde Nielsen, Nordjyllands Kystmuseum.
- 4 Trap 1961, 1053.
- 5 Undersøgelsen blev ledet af cand.mag. Turi Thomsen, som afleverede en fyldig beretning til ÅHM. Allerede i 1960 konkluderede museumsdirektør P. Riismøller, at beboerne i Korup havde så stor afstand til nærmeste kirke, at der måtte have været en kirke i byen – og han fandt den (Aalborg Amtstidende 11.1.1960; Christiansen 1978, 134; Kieffer-Olsen 2018, 341).
- 6 Engberg 2018, 9, 24, katalog, 257ff.; Kieffer-Olsen 2018, 85ff., 147, 154. At tallet ikke er præcist, skyldes bl.a. definitionsmæssige forskelle og personlige skøn samt usikkerhed vedr., om det er en ødekirke. Kieffer-Olsen nævner 460 ødekirker (2018, 98f.). Engberg har 456 i sit katalog (2018, 257ff.). Engberg medtager kun kirker, som er nedrevet, og hvor der ikke senere er opført en kirke (2018, 133ff.).
- 7 Engberg 2018, 102, 104, 136f. Andre centrale værker om ødekirker, fx Christensen 1938 og Troels Dahlerup, Hal Koch, se excerpta i Engberg 2018 og Kieffer-Olsen 2018.
- 8 Christensen 1938, 38f.; Engberg 2018, 100, 135ff.; Kieffer-Olsen 2018, 85ff.; Katalog.
- 9 Christiansen 1978; Engberg 2018, 27ff., 89, 99ff.; Kieffer-Olsen 2018, 380; Katalog.
- 10 Christensen 1938, 39ff.; Porsmose 1988, 327ff.; Christiansen 1978; Engberg 2018; Kieffer-Olsen et al. 1986, 47; 2018, 12, 85ff.
- 11 Engberg sætter Reformationen til tidligere end normalt (1525 mod 1536), fordi det er tilfældet for kirker (Engberg 2018, 89).
- 12 Engberg 2018, 99.
- 13 Engberg 2018, 173, 428, 432.
- 14 Hørby 1980, 108; Kieffer-Olsen 2018, 85ff.; Fund&Fortidsminder.
- 15 Nielsen 2003.
- 16 Engberg 2018, 621.
- 17 Kieffer-Olsen 2018, 412.

- 18 Vegger 1992, 14.  
Pave Innocens III stadfæster i brev af 31. maj 1216 Viborg kapitels besiddelse af kirken (Rigsarkivet). Tre dateringer af knogler og to på trækul. Tre af disse ligger rundt regnet i 1300-tallet, de to øvrige (henholdsvis trækul og knogle) 1025-1160 og 1260-1290 (Nielsen 2003, bilag 9 og 14).
- 19 Der er ikke fundet dokumentation for dette. Det skal bemærkes, at Uhrehøje Plantage umiddelbart vest for ødekirken blev anlagt 1919-41 på grund af voldsom sandflugt.
- 20 Kieffer-Olsen 2018, 346.  
Efter to jomfruers drab blev kirken lyst i band og nedrevet (se note 47).
- 21 Kirkernes økonomiske problemer fremgår bl.a. af Kancelliets Brevbøger. Årene 1551-1566 er gennemgået.
- 22 Christensen 1938, her Porsmose 1988; Engberg 2018, 102ff.
- 23 fx Kancelliets Brevbøger 26.8.1553; 2.10.1558; 24.10.1560.
- 24 Kancelliets Brevbøger, fx 13.10.1551; 22.7.1552; 12.1.1554; 2.3.1556; se også Christensen 1938, 38.  
De kongelige anmodninger om nedrivning blev ikke altid effektueret. Thuedt (Tved) kirke på Fyn skulle lægges øde, men efter besværinger fra sognemændene fik kirken tilladelse til at bestå (Kancelliets Brevbøger 10.6.1558). Hiortels (Hjortdal?) kirke skulle nedrives, men efter begæring fra sognets beboere og med krav om ydelser til præsten og bygning af et hus ved præstegården, fik den lov at forblive (Kancelliets Brevbøger 2.9.1558).
- 25 Kancelliets Brevbøger 5.12.1566.; Engberg 2018, 103f., 137; Kieffer-Olsen 2018, 108, 254.  
Der blev i 1907 genopført en kirke i Svingelbjerg øst for ødekirken, og senere blev også sognet genetableret.  
Den 14. juli 1551 giver kongen tilladelse til: 1. at Vor Frue Kirke i Slagelse nedtages og materialer skal bruges i en anden kirke, præstegården, skolen, rådhuset. 2. at kronens tiende i Magleby anvendes til præstens underhold og den forfaldne kirke. 3. at sognepræsten i Everdrup (Næstved) må nedlægge sin annekskirke pga. sognets lidenhed, og sognefolket skal sogne til Everdrup kirke eller en anden (Kancelliets Brevbøger). I 1775 søges pga. for lidt tiende om tilladelse til at nedlægge Ågeby kirke, Lolland (Kieffer-Olsen 2018, 108).  
Kongen havde givet sine lensmænd del i tienden mod, at de vedligeh-

- holdt kirkerne. Men i praksis forfaldt mange kirker (Engberg 2018, 122, 163).
- 26 Pontoppidan 1769, 32.
- 27 Pudsigt nok blev begge kirker tilsyneladende nedrevet i 1542, og kvadre brugt ved renovering af Astrup Kirke (Trap 1961, 1144; Kieffer-Olsen 2018, 259).
- 28 Kancelliets Brevbøger 31.12.1559.
- 29 Kancelliets Brevbøger, fx 2.9.1558; 6.9.1558; 14.7.1551; 11.3.1553; 21.2.1554; 7.1.1555; 7.3.1556; 17.7.1558; 2.10.1558; 24.10.1560.
- 30 Kancelliets Brevbøger 19.3.1564; andre fx 23.12.1551; 6.2.1562.
- 31 Engberg 2018, 137.
- 32 Trap 1961.
- 33 Men materialet er lille, og der kan være nedlagte/sammenlagte sogne.
- 34 Hartkorn er et mål på sognets areal og jordens bonitet. Kieffer-Olsen skriver, at hartkorn er et udtryk for tiende fra sognet, som er det vigtigste økonomiske grundlag for kirker. Han konkluderer, at 25,71 tdr. hartkorn er nok til at "et sogn har overlevet til i dag", mens dem med mindre er nedlagt – han mener sikkert kirker (2018, 108).
- 35 Kieffer-Olsen 2018, 112, fig. 33.
- 36 Hyldgård 2016, 51.
- 37 Nyborg 1986, 20ff.
- 38 Kieffer-Olsen 2018, 107.
- 39 Kancelliets Brevbøger 17.2.1552; Pontoppidan 1769, 30.  
Præsten i Almind klager over for lidt eng, og får tildelt en mark (Kancelliets Brevbøger 2.10.1558). Kongen gav også besked på at nedlægge en kirke, fordi præsten ikke på tilbørlig vis kunne betjene tre kirker på samme dag (Kancelliets Brevbøger 7.-10. maj, 1552; 2.10.1558).
- 40 Fx fik Jens Thygesen (Seefeldt) tre gårde brændt af – Visborggård, Randrup og Dalsgård. Tilsyneladende støttede kongen genopbygning af afbrændte gårde, og efter borgerkrigen blev der særdeles gode økonomiske tider for adelen, men alligevel kunne der gå relativ lang tid, før en genopbygning var mulig. Fx genopførte Enevold Jensen først hovedbygningen på Randrup omkring 1550 (Fx Kancelliets Brevbøger 11.2.1555; 16.3. 1556; 20.3.1556; Nielsen 2015, 192f).
- 41 Pontoppidan 1769, 35.



- 42 Artikel i Kirke og Sogn, Ranum og Malle sogne 1991. Landspolitiske forhold medvirkede måske også til nedlæggelsen af Tirup Ødekirke (Kieffer-Olsen et.al. 1986, 47f.).
- 43 Tvede-Jensen 1985, 206ff.; 1985b; Nielsen 2015, 192.
- 44 Nielsen 2004, 118ff.
- 45 Engberg 2018, 140; Kancelliets Brevbøger 10.10.1552; 19.10.1553. Kongen indskærper 1556 et påbud om, at Bistrup kirke og kirkegård ved Roskilde skal jævnes pga. afguderier (Kancelliets Brevbøger 19.9.1556)(Også Holmstrup kirke, Kancelliets Brevbøger 10.10.1552).
- 46 Kieffer-Olsen 2018, 244ff.
- 47 Efter sagnet stak to adelige jomfruer en søndag efter messen deres elskere ihjel. Til bod gav jomfruerne deres gård til præstebolig, der blev kaldt Taarup, hvorefter de gik i kloster. Der er tale om Torup SØ for Fredbjerg, som Trap skriver blev præstebolig i 1545 (1961, 1222). På Hk-kortet ses en stor gård ved stednavnet Torup. På O1-kort angivet "Taarup Præstegårds Mark", hvor Taarup er streget over, og der er skrevet Torup. Endvidere angivet "Vei til Taarup Præstegård". Thorupgård var præstegård ca. 1450-1818 i Farsø-Vognsild (Trap 2. udgave, 1872-79, 317; Vegger 1992, 14; Kieffer-Olsen 2018, 345f.).
- 48 Jensen 1950, 141; Christiansen 1978, 136; Kieffer-Olsen 2018, 249, 346.
- 49 Kieffer-Olsen 2018, 363.
- 50 *Rudera*, (lat., af rudus, rudaris grus, stenbrokker), rester af en bygning; ruiner.
- 51 På de lave målebordsblade står der ved Oplev "Ôde Kirkegaard", og to streger markerer måske kirkegårdens afgrænsning mod N og S.
- 52 Christiansen 1978, 131f.; Bavnshøj 1994.
- 53 Kancelliets Brevbøger 5.12.1566; andre: Kancelliets Brevbøger 22.7.1552; 12.1.1554; 24.4.1560; Christiansen 1978, 132; Engberg 2018, 137.
- 54 Også en mindre, kvadratisk sten. De var hos Jens Vejmand, Sebbersund, og skulle hugges til skærver. Købt af apotekeren i Nibe mod at levere andre sten til skærvehugning (div. korrespondancer, bl.a. menighedsrådet i Sebber 28.11.1990; brev fra P. Birkedahl Christensen 24.1.1992 til J. Hertz, RAS (ÅHM j.nr. 2863 K 32); mit notat efter besøg 15.7.2002).
- 55 Ved sidstnævnte angiver ejeren, at døbefonten var ved gården. Den kunne dog ikke findes.

- 56 Trap 1961, 1054; Engberg 2018, 136. En gravsten med et malteserkors på en gårdsplads i Kirketerp, blev tidligere brugt som tærskelsten i gårdens stuehus.
- 57 Trap 1961, 1154.  
De er nu på ÅHMs magasin. Et fredet stykke mur i læhegnet betragtes ikke lægere som værende fra kirken. Skov- og Naturstyrelsen, brev af 30.7.1998.
- 58 Kieffer-Olsen 2018, 353ff.
- 59 ÅHM j.nr. 729.
- 60 NM inv. D 11104.
- 61 Trap 1961, 1063.  
ÅHM protokol 0033, 5200-5399, 5302 er foto af altertavlen, protokol 3300K090 korrespondance vedr. altertavlen. VMÅ protokol 195, nr. 40. NM protokol 1927 nr. 41, NM j.nr. 295/27, XXVII:70.
- 62 Pontoppidan 1769, 28.
- 63 Elleve andre ødekirker i Himmerland er markeret på de lave målebordsblade. Hyppigst et stednavn og/eller et kors, to parallelle streger eller en firkant, ordet ruin (kat.nr. 1, 6, 7, 10, 12, 16, 18, 19, 22, 24, 25).
- 64 Haue 2015, 138ff.
- 65 Teksten kan henvise til, at der er en kirkegård, eller det er et navn på den nyopførte gård.
- 66 Trap 1961, 1063; Christiansen 1978, 140; Engberg 2018, nr. 259.
- 67 Kieffer-Olsen 2018, 212ff.
- 68 Jf. Pontoppidan var der i gamle dage en kirke i Segeltrup (1769, 27).
- 69 Kieffer-Olsen 2018, 216, fig. 99.
- 70 Christiansen 1978, 131.
- 71 Engberg 2018, 19f, 140; også Kieffer-Olsen 2018, 460ff.
- 72 Jørgensen 1970.
- 73 Adamsen & Jensen 1995-1998.
- 74 Nærmere se de enkelte kirker – 6. Tulsted, 13. Sct. Nikolaj, 15. Sørup, 21. Svingelbjerg.
- 75 Adamsen & Jensen 1995-1998, 162.
- 76 Ebbesen 1985; Haue 2015, 135.
- 77 Indberettet er: Fredbjerg, Tostrup, True, Rodsted(?), Lundegårde, Stenstrup, Oplev, Mosbæk, Ll. Sjørup, Finderup, Kirketerp.
- 78 Ebbesen 1985.
- 79 Pontoppidan 1769, 19, 21, 35; Christiansen 1978, 134.

- 80 Her er primært anvendt 5. udgave, Ålborg Amt fra 1961. 1. udgave kom i 1856-60, og i disse år udgives 6. udgave.
- 81 Ifølge overleveringen er den flyttet til Volsted, eller materialer er brugt i Egholm Slot (Trap 1961, 1005).
- 82 Trap 1961, 1010
- 83 Kieffer-Olsen 2018, 156f.
- 84 Trap 1961, 1219ff.
- 85 Trap 1961, 1166f.
- 86 Trap 1961, 1252.
- 87 Trap 1961, 1103.
- 88 Trap 1961, 1054.
- 89 Trap 1961, 1136; Engberg 2018, 437; NM, Antikvarisk-Topografisk Arkiv.
- 90 Trap 1961, 1139.
- 91 Trap 1961, 1216; Schmidt 1926, 137.
- 92 Hverken kapel eller kilde blev nærmere eftersøgt i forbindelse med projektet.
- 93 Trap 1961, 1005, 1092.
- 94 Kieffer-Olsen 1986, 1993, 2018.
- 95 Hyldgård 2016.
- 96 OBM 7777; Engberg & Kieffer-Olsen 1992, 170.
- 97 ÅHM j.nr. 726.
- 98 I 1973 søgte tre studerende rigsantikvar P.V. Glob om tilladelse til at foretage udgravninger af Fredbjerg Ødekirke, hvilket dog blev forhindret (ÅHM j.nr. 373). P. Riismøller, Aalborg Historiske Museum og senere rigsantikvar Olaf Olsen samt enkelte gange K.J. Krogh og Balslev Jørgensen vejledte og stoppede i 1960'erne/-70'erne flere gange amatørers udgravning af ødekirker, fx Sørup og Torderup.
- 99 Trap 1961, 1230; Christiansen 1978, 134; Kieffer-Olsen 2018, 244.
- 100 VMÅ 1968 og 608.
- 101 Møller & Olsen 1961.
- 102 Kieffer-Olsen 2018, 93f.
- 103 Christiansen 1978.
- 104 Henriksen 1998; Andersen 2003.
- 105 Engberg 2018 (inkl. katalog); Kieffer-Olsen 2018.
- 106 Christiansen 1978, 131.
- En lille prøvegravning 1998 viste dog, at nogle få grave i Tulsted ligger uden for fredningsarealet og ved foden af den markante bakke, som gravene ellers ligger på.

- 107 I forbindelse med projektet blev Korup Ødekirke efter aftale med lodsejeren taget ud af dyrkning. Fredbjerg Ødekirke blev tilført et ekstra muldlag. Begge steder med økonomisk kompensation fra RAS. Derimod kunne der ikke opnås enighed med lodsejeren om sikring af i kirken i Mjels.
- 108 Christiansen 1978, 137, 140.
- 109 Pontoppidan 1769, 30; Adamsen og Jensen 1996, 162.
- 110 Også en længere beskrivelse. Brev af 5. marts 1880. NM, Antikvarisk Topografisk Arkiv.
- 111 Christiansen 1978, 137f.
- 112 Christiansen 1978, 141.
- 113 Christiansen 1978, 140.
- 114 Der er ikke inddraget ødekirker i de større byer, og heller ikke alle ødekirker på landet er medtaget (Engberg 2018, 14ff., 23ff; Kieffer-Olsen 2018, 98, 107, 151ff.).
- 115 Trap 1961, 1053.
- 116 Lyngå 2013.
- 117 Filsted (Kat.nr. 20). Jf. Trap er der i 1400-1500-tallet nedlagt en landsby (1961, 898). Det kunne også omfatte en kirke og måske et sogn. Det har dog ikke kunnet bekræftes. Tak til Aalborg Stadsarkiv.
- 118 Nielsen 2002, 2004.
- 119 Christiansen 1978, 136; Kieffer-Olsen 2018, 96.
- 120 Også området med trækirken i Aggersborg blev planeret med et lerlag inden kirkens opførelse (Græbe 1986, 178).
- 121 Nielsen 2004, 116.
- 122 Jeppesen & Madsen 1997.
- 123 Nielsen 2018.
- 124 Brønden er dendrokronologisk dateret. En <sup>14</sup>C datering viser 980-1024. Langhuset og smedjen er <sup>14</sup>C-dateret. Også ved stenkirken på Sct. Nikolaj Bjerg var der spor efter smedeaktivitet (Nielsen, 2018, 39ff.; se også Hyldgård 2016, 23ff.).
- 125 Terp er en udvikling af -torp, så der er altså tale om en sammensætning af ordene kirke og torp. Venligst oplyst af lektor Birgit Eggert, Navneforskning, Københavns Universitet. Om torpe, fx Christensen 1938, 11ff.
- 126 Lebech 1935-36, 163; Kieffer-Olsen 2018, 299.
- 127 Jeppesen & Madsen 1997, 155ff.
- 128 Nielsen 2004.
- 129 Nielsen 2002, 22; Nielsen 2003.

- 130 Møller & Olsen 1961, 37.
- 131 Engberg 2018, 17f., 98, 109f., 131.
- 132 Engberg 2018, 17f., 98, 109f., 131, 621; Kieffer-Olsen 2018, 219ff., 440.
- 133 Engberg 2018, 109f.
- 134 Der kan næppe sættes lighedstegn mellem højt hartkorn og antal kirker (Kieffer-Olsen 2018, 107ff.).
- 135 Trap 3. udgave.
- 136 Svingelbro er bygget af tilhuggede granitbjælker og hviler på 18 granitpiller. Fredet 1957. Gravhøje parallelt med Viborg-Aalborg vejen (en forlængelse af Hærvejen) viser sandsynligvis, at det var et trafikalt knudepunkt allerede i bronzealderen (Müller 1904, 41ff.; Trap 1961, 1167). Om behov for en kirke ved broer, vadesteder o.l. se Kieffer-Olsen 2018, 666. Om veje o.a. i landskabet se Müller 1904; Bang 2013.  
Kan også skyldes en relativ kort brugstid.
- 137 Kieffer-Olsen 2018, 156f.
- 138 Nyborg 1986, 23f.
- 139 Finderup 77 m<sup>2</sup>, Sørup 72 m<sup>2</sup>, Tulsted 70 m<sup>2</sup> (Trap), Oplev 66 m<sup>2</sup>, Lundegårde 60 m<sup>2</sup> (Trap), Mjels 60 m<sup>2</sup>. Størrelsesangivelser i Trap er dog, som beskrevet for Tostrup meget upålidelige. Se også Hyldgård 2016, 50f.
- 140 ÅHM j.nr. 1435.
- 141 Trap 1961, 1010.
- 142 Nielsen 2004, 117.
- 143 Kirker omkring Vejle og Horsens er bygget af frådsten (Kieffer-Olsen et. al. 1986, 29).
- 144 Nielsen 2004, 116.
- 145 Der kan også være tale om vægpuds, men fragmenternes karakter (bl.a. tykkelsen) tyder på, at de stammer fra et gulv.
- 146 Nielsen 2004, 116.
- 147 Madsen 1990, 121; Engberg 2018, 78f.
- 148 Nielsen 2003, 12, 22.
- 149 Hyldgård 2016, 56.
- 150 Nielsen 2004, 111; Hyldgård 2016, 55.
- 151 Engberg & Kieffer-Olsen 1992; Kieffer-Olsen 2004, 176.
- 152 Engberg & Kieffer-Olsen 1992; Hyldgård 2016, 30.
- 153 Nielsen 2003, 22, 31f.
- 154 Aarsleff 2021, 32.
- 155 Engberg & Kieffer-Olsen 1992, 169ff.

- 156 Nielsen 2004, 106.
- 157 Engberg & Kieffer-Olsen 1992, 171f.
- 158 Kieffer-Olsen 1993, 19; Nielsen 2003, 31f.
- 159 Jeppesen 2004.
- 160 Kieffer-Olsen 1993, 26ff.
- 161 Kieffer-Olsen et al. 1986, 24; Hyldgård 2016, 55.
- 162 OBM 7777, 1997.
- 163 Kieffer-Olsen 2018, 303, note 1105.  
På O1-kort er kirkegårdsdigerne markeret med en streg således, at kirkegården fremstår som en firkant, der er målfast. Det formodes, at angivelserne på O1-kortene som regel er korrekte, som bl.a. de arkæologiske udgravninger i Oplev viser. Men de kan være misvisende, som det er tilfældet for Mjels, hvor også fredningsområdet er for stort og ikke korrekt afsat. Vorbasse: M. Dengsø Jessen telefoniske oplysninger og mail af 4.2.2021.
- 164 Madsen 1990, 113, 126; Kieffer-Olsen 1993, 156.
- 165 Det er metodisk temmelig risikabelt, bl.a. på grund af den store tidsmæssige forskel, og fordi arealangivelserne er efter sammenlægning af sogne, som fx i Svingelbjerg. Arealangivelserne er i god overensstemmelse med matriklen fra 1688.
- 166 Trap 1961, 1138; Kieffer-Olsen 2018, 281ff, 295f.
- 167 Kieffer-Olsen 2018, 282, fig. 147.
- 168 Madsen 1990, 117; Kieffer-Olsen 1993, 99ff; Staecker 1997, 211ff.
- 169 Nielsen 2004, 111f.
- 170 Nielsen, 2003, 22, 36; Nielsen 2004, 112.
- 171 Kieffer-Olsen 1993, 93.
- 172 Kieffer-Olsen et al. 1986, 26, 32f.
- 173 Nielsen 2003, 17, 38ff.; Nielsen 2004, 107, 112f.
- 174 Nielsen, M.H. 2003, 14.  
Udposninger: Små fyldskifter i undergrunden uden for gravens nedgravning. De blev både erkendt i den afrensede flade og ved selve udgravningen.
- 175 Nielsen 2004, 108f., 111.
- 176 Kieffer-Olsen et al. 1986, 33; 1993, 29.
- 177 ÅHM j.nr. 3857, AMS-datering.
- 178 Hyldgård 2016, 47.
- 179 Nielsen 2004, 108f.

- 180 Oplev: Bestemmelsen kridt må tages med forbehold, måske er det kalk eller limsten, men en nærmere analyse har ikke været mulig. Deres funktion er uvis.
- 181 Kieffer-Olsen 1993, 93f.; Hyldgård 2016, 34.
- 182 Nielsen 2004, 117f.
- 183 Møller & Olsen 1961, 37; Kieffer-Olsen et al. 1986; Hyldgård 2016.
- 184 Madsen 1990.
- 185 Krogh & Voss 1961; Jensen 2004, 494f.
- 186 Jeppesen og Madsen 1997; Jeppesen 2004.  
Engberg skriver, at kirkers placering ved landsbyer tyder på, at man har forsøgt at undgå steder med kult fra den gamle religion. Nævner dog, at der kan være kontinuitet som i Tissø. Engberg nævner også kirker, hvor der tidligere var en stormandsgård i Tamdrup, Gødvad, og Stenløse (2018, 45, 53).
- 187 Hyldgård 2016, 27f.
- 188 Olsen 1966, 238, 274f.
- 189 Hansen 2006.
- 190 Gennem jernalderen og måske med stigende intensitet ses en række tegn på et stærk styret samfund såvel lokalt som regionalt. Fx byggeskik og bebyggelsesstruktur (Jensen 2003, fx 56ff.; Jensen 2004, 29ff., 156ff., 289ff.).
- 191 Jensen 2004, 471ff., 495ff.; Engberg 2018, 27ff., 44; Kieffer-Olsen 2018, 423.  
Engberg angiver også en 2. kristningsfase, o. 965 - o. 1060 (2018, 49). En form hvor der både kunne støbes torshammer og kors fra Trendgården i Vesthimmerland illustrerer, at de to religioner blev praktiseret samtidigt (Engberg 2018, 39, fig. 20).
- 192 Jensen 2004, 167ff., 302ff., 436f.; Engberg 2018, 27ff., ; Kieffer-Olsen 2018, 195f.
- 193 Jørgensen 2010; Engberg 2018, 45f.
- 194 Sarauw 2019, 48ff.
- 195 Engberg afviser, at særlige bygninger ved Omgård og Trelleborg er kirker (2018, 48f).
- 196 Jensen 2004, 165ff.; Jeppesen 2004, 164ff.; Kieffer-Olsen 2018, 195.
- 197 Christiansen 2021.
- 198 Bent Jørgensen skriver: "1216 Frebiargh, 1469 Freeberrigh. FL snarest gudindenavnet glda. Frøya (Freja) med en ændring af ø til e som kendes allerede i runeindskrifter, EL bjerg. "Gundinden Frejs

bakke". Venligst oplyst af lektor Birgit Eggert, Navneforskning, Københavns Universitet.

- 199 Om gravhøje og kristendom, fx Engberg 2018, 56f. med henvisninger. Uhrehøje Plantage er anlagt 1919-41. Forinden må gravhøjene formodes at have været synlige på lang afstand.
- 200 Det er foreslået, at vogndelene befinder sig i huset med henblik på genbrug, og at huset ikke var vognens oprindelige opholdssted (Jensen 2003, 199ff.). Senere forskning betragter dog fundstedet som det primære og, at fundet er af sakral karakter, bl.a. jf. lighedspunkter til vognene fra Dejbjerg (Hansen 2006, 128ff.).
- 201 Det er dog problematisk, at der mellem de kendte hedenske kulttræk og ødekirken er et stort kronologisk spring.
- 202 Arup 1961, 150.
- 203 Hørby 1980, 118ff.; Jeppesen og Madsen 1997, 149, 167; Jensen 2004, 512.
- 204 Lund 1980, 41; Nyborg 1986, 39f; Engberg 2018, 80.
- 205 Kieffer-Olsen 2018, 303.
- 206 Nyborg 1986, 20.
- 207 Begge herregårde er første gang omtalt i 1400-tallet. Tulsted var hovedgård.
- 208 En sådan relation kendes også fra andre lokaliteter (Engberg 2018, 39; Kieffer-Olsen 2018, 132f.).
- 209 Christensen & Johansen 1992, 208ff.
- 210 Nyborg 1986, 38; se også Olsen 1966, 274.
- 211 Olsen 1966, 268f.; Müller 1904, 52; Engberg 2018, 56f.
- 212 Olsen 1966, 257ff.
- 213 I flere tilfælde er der i gravhøje fundet sekundære grave fra jernalderen, hvilket må betyde, at de på et eller andet niveau spillede en rolle. Om relation mellem gravhøje og kirker se Engberg 2018, hvor bl.a. O. Olsens analyse af dette refereres (2018, 56f.).
- 214 Olsen 1966, 274f.
- 215 Engberg 2018, 57.
- 216 Jørgensen 1971, 236, 244; Kieffer-Olsen 2018, 300, note 1097.
- 217 Lebech 1935-36, 395f.; Kieffer-Olsen 2018, 300ff., 666.
- 218 Kancelliets Brevbøger 13.7.1560.
- 219 Kieffer-Olsen 2018, 667.
- 220 Trap 1961; Jørgensen 1971, 236, 244; Ørberg 1973; Kieffer-Olsen 2018, 300ff..
- 221 Kieffer-Olsen 2018, 303f.



- 222 Lebech 1935-36, 262; Trap 1961, 1113.  
223 Pontoppidan 1769, 23; også Knudsen 1917, 387; Lebech 1935-36, 260f.  
224 Trap 1961, 1231f.  
225 Lebech 1935-36, 163; Kieffer-Olsen 2018, 299ff.  
226 Jørgensen 1971, 244ff.; Kieffer-Olsen 2018, 300f.  
227 Schmidt 1926; Engberg 2018, 132.  
228 (Kieffer-Olsen 2018, 328)

#### Forkortelser

NM: Nationalmuseet

RAS: Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat

VMÅ: Vesthimmerlands Museum

ÅHM: Aalborg Historiske Museum

## Litteratur

- Aarsleff, E. 2021: Den sløjfede kirke i Nærum. Skalk Nr. 4, s. 28-34.
- Adamsen, C. og Jensen, V. (red.) 1995-98: Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Nord- og Østjylland. Wormianum, Højbjerg.
- Andersen, C. 2003: Ødekirker på Fyn. Fynske Årbøger, s. 67-81.
- Arup, E. 1961: Danmarks Historie. Første bog. Land og Folk til 1282. Udgivet af Københavns Universitets Fond til tilvejebringelse af læremidler, København.
- Bang, J. 2013: The Route to a History of the Cultural Landscape: A Danish Record of Prehistoric and Historic Roads, Tracks and Related structures. I: S. Bergerbrant & S. Sabitini (red.): Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honor of Professor Kristian Kristiansen. BAR International series 2508, Oxford, s. 703-715.
- Bavnshøj, P. 1994: Genbrugte kirker. Skalk Nr. 5, s. 18-25.
- Christiansen, T.E. 1978: Fredning af Kirketomter. Antikvariske Studier 2, Fortidsminder og Bygningsbevaring. Fredningsstyrelsen, København, s. 131-142.
- Christiansen, T.T. 2021: „Gudernes hjem“ - helligområde og gravplads med udsigt. Skalk Nr. 1, s. 3-9.
- Christensen, A.E. 1938: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen. I: J. Brøndum-Nielsen, O.v. Friesen & M. Olsen (red.): Nordisk Kultur II - Befolkning i Middelalderen, s. 1-57.
- Christensen, P.B. & Johansen, E. 1992: En handelsplads fra yngre jernalder og vikingetid ved Sebbesund. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1991, s. 199-229.
- Dam, P. 2022: De danske landbebyggelser i 1680'erne. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.
- Ebbesen, C. 1985: Fortidsminderegistrering i Danmark. Fredningsstyrelsen. København.
- Engberg, N. 2018: Danmarks døde kirker. Middelalderens nedlagte kirker. Syddansk Universitetsforlag, Odense.
- Engberg, N. & J. Kieffer-Olsen 1992: Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde. Nationalmuseets Arbejdsmark 1992, s. 168-177.
- Græbe, H. 1986: Kirken. I: F. Nørgård, E. Roesdahl & R. Skovmand (red.): Aggersborg gennem 1000 år. Fra vikingeborg til slægtsgård. Herning, s. 167-183.

- Hansen, J. 2006: Offertradition og religion i ældre jernalder i Sydskandinavien - med særligt henblik på bebyggelsesofringer. KUML 2006, s. 117-175. <https://doi.org/10.7146/kuml.v55i55.24692>
- Haue, N. 2015: Genfundne gravhøje i Nordjylland - Kartografiske studier. KUML 2015, s. 131-160. <https://doi.org/10.7146/kuml.v64i64.24218>
- Henriksen, M.B. 1998: Oversigt over ødekirkegårde i Odense Bys Museers arkæologiske ansvarsområde - samt en vurdering af deres arkæologiske potentiale. Rapport fra Odense Bys Museer, Odense.
- Hyldgård, I.M. 2016: Tjærby Ødekirke og Kirkegård. Museum Østjyllands Publikationer vol. 3. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus <https://doi.org/10.2307/jj.608310>
- Hørby, K. 1980: Middelalderen. I: N. Lund og K. Hørby: Samfundet i vikingetid og middelalder. 800-1500. Dansk social historie. 2. Gyldendal, København.
- Jensen, J. 2003: Danmarks Oldtid. Ældre Jernalder. 500 f.Kr.- 400 e.Kr. Gyldendal, København.
- Jensen, J. 2004: Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid. 400-1050 e.Kr. Gyldendal, København.
- Jensen, T. 1950: Hvorfra? - Hvorhen? Gyldendal, København.
- Jeppesen, J. 2004.: Stormandsgården ved Lisbjerg kirke. Nye undersøgelser. KUML 2004, s. 161-180. <https://doi.org/10.7146/kuml.v53i53.97497>
- Jeppesen, J. & H.J. Madsen 1997: Trækirke og stormandshal i Lisbjerg. KUML 1995-96, s. 149-171. <https://doi.org/10.7146/kuml.v40i40.112339>
- Jørgensen, F. 1970: Præsteindberetninger til Ole Worm. I: Indberetninger fra Ålborg og Ribe Stifter 1625-42. Landbohistorisk Selskab, København.
- Jørgensen, P.J. 1971: Dansk Retshistorie, 5. oplag. København. Kancelliets Brevbøger.
- Kieffer-Olsen, J. 2004: Tidlige kirkegårde, struktur og gravskik. I: N. Lund (red.): Kristendommen i Danmark før 1050. Roskilde Museums Forlag, s. 174-180.
- Kieffer-Olsen, J. 2018. Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark. Studies in History and Social Sciences, vol. 577. Syddansk Universitetsforlag.

- Kieffer-Olsen, J., J.L. Boldsen, & P. Pentz, 1986: En nyfunden kirke ved Bygholm. Vejle Amts Årbog, s. 24-50.
- Knudsen, H. 1917: Gamle jydsk Tingsteder og Retsdage med en Fortegnelse derover for Viborg Stift. I: S. Nygård (red.): Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, 4. Række III Binds 1. Hæfte. Jydsk Historisk-Topografisk Selskab, s. 351-396.
- Krogh, K. & O. Voss 1961: Fra hedenskab til kristendom i Hørning. Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, s. 5-34.
- Lebech, M. 1935-36: Jyllands gamle Retskredse. I: S. Aakjær (red.): Jyske Samlinger. Samlinger til Jysk Historie og Topografi, 5. række, II. Bind, 1. Hæfte. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur, Aarhus, s. 151-344.
- Lund, N. 1980: Vikingetiden. I: N. Lund & K. Hørby (red.): Samfundet i vikingetid og middelalder. 800-1500. Dansk social historie 2. Gyldendal, København.
- Lyngå, J. 2013: Kirkeruiner i Finderup, Kirketerp og Hørby. Kirkebladet Øls - Hørby - Døstrup, Nr. 2, 67. årgang, s. 7.
- Madsen, P.K. 1990: Han ligger under en blå sten. Om middelalderens gravskik på skrift og i praksis. Kirkearkæologi i Norden 3. Hikuin 17, 1987, s. 113-134.
- Müller, S. 1904: Vei og bygd i sten- og bronzealderen. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1904, s. 1-64.
- Møller, E. & O. Olsen 1961: Danske trækirker. Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, s. 35-58.
- Nielsen, J.N. 2002: Sebbersund. Handel, håndværk og kristendom ved Limfjorden. Aalborg Historiske Museum, Aalborg.
- Nielsen, J.N. 2004: Sebbersund - tidlige kirker ved Limfjorden. I: N. Lund (red.): Kristendommen i Danmark før 1050. Roskilde Museums Forlag, s. 103-122.
- Nielsen, J.N. 2015: Glargårde. Dansk glasfremstilling i renæssancen. Nordjyllands Historiske Museum, Aalborg.
- Nielsen, L.E. 2018: Kirketerp. Ødekirkegård, smedje og brønd. Årbog 2018. Nordjyllands Historiske Museum, s. 37-42.
- Nyborg, E. 1986: Kirke-sognedannelse-bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. Hikuin 12, s. 17-44.
- Olsen, O. 1966: Hørg, Hov og Kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1965.

- Pontoppidan, E. 1769: Den Danske Atlas, Tomus V. Første Bind. Kongel. Universitets Bogtrykker, København.
- Porsmose, E. 1988: Ødegårdskrisen. I: C. Bjørn (red.): Det danske landbrugs historie, bd. 1: Oldtid og middelalder. C. Bjørn (red.), Dansk Landbohistorisk Selskab, s. 327-340.
- Rørdam, H.F. 1883: Danske Kirkelove samt udvalg af andre bestemmelser vedrørende kirken, skolen og de fattiges forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Første Del. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, København.
- Sarauw, T. 2019: Bejsebakken. En nordjysk bebyggelse fra yngre jernalder og vikingetid. Det Kongelige Nordiske Oldskriftsselskab. Nordiske Fortidsminder, bind 29. København.
- Schmidt, A.F. 1926: Danmarks Helligkilder. Oversigt og Litteraturfortegnelse. Schönberg, København.
- Staecker, J. 1997: Gotlands kyrkogårdar. Genus, mission och social hierarki. Kirkearkæologi i Norden del 6. Hikuin 24, s. 203-226.
- Tvede-Jensen, L. 1985: Det sidste bondeoprør. I: J.W. Sørensen & L. Tvede-Jensen (red.): Til kamp for friheden. Sociale oprør i Nordisk middelalder. Aalborg Universitetsforlag,
- Trap, J.P. 1961: Trap Danmark. 5. udgave. Bind VI, 3. Ålborg Amt. Gad, København.
- Vegger, S.B. 1992: Gunnis Torp - Historien om Gunderupgård og Trend Storskov. Farsø.
- Ørberg, P.G. 1973: Om tinget at holde færdig. Skalk Nr. 5, s. 18-27.

## Andre kilder

### Upubliceret kilde

- Engberg, N., J. Kieffer-Olsen & A.N. Jørgensen 2019: Strategi for arkæologiske undersøgelser af middelalderens ødekirker og kirkegårde. Slots- og Kulturstyrelsen. <https://slks.dk/arkaeologisk-strategier/middelalder-oedekirker-1050-1536-ekr/> (tilgået 23-06-2012).
- Jørgensen, L. 2010: Førkristne kultpladser. [http://vikingekult.natmus.dk/typo3temp/tx\\_ncstaticfilecache/vikingekult.natmus.dk/index.php/](http://vikingekult.natmus.dk/typo3temp/tx_ncstaticfilecache/vikingekult.natmus.dk/index.php/) (tilgået 05-09-2024).
- Kieffer-Olsen, J. 1993: Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark. 8 kirkegårdsudgravninger. Ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet. Aarhus.

Nielsen, M.H. 2003: Fredbjerg Ødekirke. Trækirketomt og kirkegård fra den ældre middelalder. Typologisk klassifikation og kronologisk bestemmelse af kirkens fundamentspor samt diskussion af kirkegårdens indre struktur. Upubliceret hovedfagspeciale ved Forhistorisk Institut, Aarhus Universitet.

OBM 7777: Hjulby Kirke, Nyborg Landsogn. Udgravningsberetning 1997. Odense Bys Museer.

## Katalog

Projektet "Ødekirker i Himmerland" blev udført fra 1997 til 1999.  
Sagsnr. ÅHM 3773 og RAS j.nr. 3302/97

### Forkortelser

AMS: AMS-laboratoriet, Århus Universitet  
F&F: Fund og Fortidsminder, Slots- og Kulturstyrelsen  
HerredB: Nationalmuseets herredsberetninger  
Hk-kort: Høje målebordsblade/højkantskort  
JNN: Jens N. Nielsen  
Kan. Brev.: Kancelliets Brevbøger  
NM: Nationalmuseet  
RAS: Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat  
OBM: Odense Bys Museer  
O1-kort: Original 1-kort  
VMÅ: Vesthimmerlands Museum, Års  
ÅHM: Aalborg Historiske Museum

## 1. Mjels

Stedbetegnelse: Kirkehøj (F&F).  
Ferslev s., Fleskum h., Nordjyllands a.  
Matr.nr. 5a. NM sb. nr. 29. Sted.nr. 12.01.02.  
Kort: O1: Indramning. Hk-kort: Ej. 4 cm kort, 1216 I SØ. M 1312.  
Ikke i HerredB.  
Fredning: Nr. 1312:77, 1979, landskabsfredet, 100x60 m.  
Trussel: Kirketomt, grave og andre anlæg stærk truet af dyrkning.  
J.nr.: ÅHM 1435 (Fundanmeldelse 1983), ÅHM 3857 (prøvegravning 1997), Fortidsmindeforvaltningen F53-961, RAS P.548/83, RAS P.3359/98, NM 948/83, Skov- og Naturstyrelsen F53-961.  
Datering: F&F: 1299. NE: Y.Ma, 1300-1525.  
Litteratur: Pontoppidan 1769, 32; Trap 1961, 1005; Christiansen 1978, 137; Engberg 2018, nr. 440.

## 2. Torderup

Stedbetegnelse: Torderup kirketomt (F&F).

Gunderup s., Fleskum h., Nordjyllands a.

Kort: O1: Måske (indramning). Ej Hk-kort. 4 cm kort, 1316 IV NV.  
Ikke i HerredB.

J.nr.: ÅHM 729, ÅHM 3858 (prøvegravning 1997), ÅHM 6813.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Nyere tid, 1600-1850. Kieffer-Olsen 2018, 393: 1545-55?

Litteratur: Pontoppidan 1769, 57; Trap 1961, 1010; Christiansen 1978, 140; Engberg 2018, nr. 444.

## 3. Gug

Stedbetegnelse: Ødekirkegård (F&F).

Sdr. Tranders s., Fleskum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 11c og f.

Kort: O1: Måske (indramning). Ej Hk-kort. 4 cm kort, 1316 IV NV.  
Ikke i HerredB.

J.nr.: ÅHM 429 (undersøgelse 1974), ÅHM 3859, ÅHM 6351, NM 291/22, indberetning fra ÅHM af 19.8.1922. NM 554/74, Fortidsmindeforvaltningen, indberetning fra ÅHM af 20.9.1974.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Efter Reform., 1500-tallet.

Litteratur: Rørdam 1883, 1555:450; Trap 1961, 1004; Christiansen 1978, 140; Engberg 2018, nr. 436.



#### 4. Fredbjerg

Farsø s., Gislum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 3h. Sted.nr. 12.02.04. NM sb. nr. 128.

Tæt ved NM sb. nr. 108?

Kort: O1 og O2, kun gravhøjen markeret. Hk-kort: En firkantet lysning, På målebordsbladet fra 1893 er højen markeret og området med hede, men ikke kirketomten. 4 cm kort, 1216 III NØ.

HerredB, 1894.

Fredning: Nr. 1508:45, indirekte via gravhøj (se dog Christiansen 1978, 137). 1998 tilført 10 cm muldlag for at forbedre beskyttelsen, RAS.

J.nr.: ÅHM 373 (gravning 1972), ÅHM 3860 (gravning 1998), VMÅ 1968 (gravning 1994).

Fortidsmindeforvaltningen 3875/73.

F&F – ej på kort.

Datering: Engberg 2018: Æ. Ma., 1100-1300.

Litteratur: Pontoppidan 1769, IV, 548; Trap: I 2. og 3. udgave (1872-1879, s. 317 og 1898-1906, s. 532) nævnes kirken, og i 3. udgave bemærkes, at på en ejendom i Fredbjerg vises endnu stedet, hvor kirken har stået. Kirken er imidlertid ikke omtalt i Trap 1961 (s. 764); Christiansen 1978, 136; Engberg 2018, nr. 376.

#### 5. Korup

Solbjerg s., Hellum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 46a. Sted.nr. 12.03.11.

Kort: 4 cm kort, 1316 IV NV.

HerredB +

Fredning: Nr. 1514:75, 1979. Kun kirken, 15x20 m (matrikelkort), landskabsfredning. 1999, kirke og kirkegård udtaget af dyrkning mod erstatning fra RAS til lodsejer.

J.nr.: ÅHM 726 (diverse aktiviteter i 1950'erne og 1970'erne), ÅHM 3764 (prøvegravning 1997), RAS P. 3280/97, Skov- og Naturstyrelsen SN 1996-6112-0058.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.

Litteratur: Trap 1961, 1092; Aalborg Amtstidende 1960-11-1; Christiansen 1978, 134; Engberg 2018, nr. 258.

## 6. Tulsted.

Stedbetegnelse: Kapelhøj (F&F). Angiver gravhøj (ikke kirken).

Tekst: Sejlstrup Kirke.

Torup s., Hellum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 1a. Sted.nr. 12.03.14. NM sb. nr. 17.

Kort: O1: Gamel Kirkegaard, kirkegårdsdige markeret og vist omrids af kirken. Omkring navnene: Kirkegaards Vangen, Kappel Bakken, Kappelhøys Vangen. Hk-kort: x Ruin. Kapelhøj. 4 cm kort, 1316 IV SV. M 1413, Kapelbakke, ruin indtegnet.

Ikke i HerredB (kun Kapelhøj)(omtaler ikke kirken). Tekst: Sejlstrup Kirke x (vist ikke på bakken).

Fredning: Nr. 1413:18, 1957, arealfredning af kirke og kirkegård.

Lille del undtaget jf. prøvegravning 1997.

J.nr.: ÅHM 3861 (prøvegravning 1997).

Datering: Engberg 2018: eft. Reform., 1525-1600.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 28; Trap 1961, 1103; Christiansen 1978, 131; Engberg 2018, nr. 262.

## 7. Tostrup

Stedbetegnelse: Kirkehøj (F&F).

Rostrup s., Hindsted h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 1a. Sted.nr. 12.04.08. NM sb. nr. 6.

Kort: O1: Kappel Blokkerne(?). Hk-kort: Kirkehøj. 4 cm kort, 1316 II SV.

HerredB 1888: Kirkeruin.

Fredning: Nr. 1613:104, 1948, kirke og kirkegård arealfredet.

J.nr.: ÅHM 600, ÅHM 3862 (besigtigelse 1997), Fredningsstyrelsen F 550-871.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: eft. Reform., 1525-1600. Kieffer-Olsen 2018, 387, 398: 1469-82.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 21; Trap 1961, 1136; Christiansen 1978, 132; Engberg 2018, nr. 183.

## 8. True

Stedbetegnelse: Kirkebakken. True kirketomt (F&F).

Vebbestrup s., Hindsted h., Nordjyllands a.

NM sb. nr. 62.

Kort: 4 cm kort, 1216 II SØ.

HerredB: 1888.

J.nr.: ÅHM 311, ÅHM 3863 (besigtigelse 1997), Skov- og Naturstyrelsen 614-0314.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.

Litteratur: Trap 1961, 1151; Engberg 2018, nr. 184.

## 9. Albæk

Stedbetegnelse: Albæk kirketomt (F&F).

Suldrup s., Hornum h., Nordjyllands a.

Ikke i HerredB.

Kort: 01: Indramning.

Rekognoscering 1997.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: eft. Reform., 1525-1600.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 35; Trap 1961, 1066; Engberg 2018, nr. 256.

## 10. Rodsted

Stedbetegnelse: Krybhøj (F&F). På kort: Kirkegård.

Sønderup s., Hornum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 5a. NM sb. nr. 32.

Kort: 01: Indramning. Lav M, 1880: Kirkegård (ejendom). Hk-kort: Kirkegård. 4 cm kort, 1216 I SV.

HerredB: 1889.

J.nr.: ÅHM 3530 (byggesag og besigtigelse); ÅHM protokol nr. 0033, 5200-5399, 3300K090, VMÅ 195, NM protokol 1927 nr. 41, j.nr. 295/27 XXVII:70.

Datering: Eft. Reform., 1525-1600.

Litteratur: Jyske Samlinger III, 1868, 219; Trap 1961, 1063; Engberg 2018, nr. 259.

## 11. Lundegårde

Stedbetegnelse: Lundgårde kirketomt (F&F).

Farstrup s., Slet h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 2a. NM sb. nr. 59.

Kort: 4 cm kort, 1216 I NV.

HerredB +

Rekognoscering 1997.

J.nr.: ÅHM j.nr. 502 (tandlæge E. Christensen 1971), NM F. 3255/71.

Datering: F&F: 1400-1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.

Litteratur: Trap 1961, 1252; Engberg 2018, nr. 439.

## 12. Åle

Ranum s., Slet h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 2bb. Sted.nr. 12.07.10.

Kort: 4 cm kort, 1216 IV SV. M 1408: "Ruin. Aale kirke".

Ikke i HerredB.

Fredning: Nr. 1408:45, 1978, ca. 50 x 50-60 m landskabsfredet.

J.nr.: ÅHM 3864 (prøvegravning).

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 23; Trap 1961, 1230; Engberg 2018, nr. 383.

## 13. Sebbesund

Sebber s., Slet h., Nordjyllands a.

Trækirken:

NM sb.nr. 26. Sted.nr. 12.07.11.

F&F, kort: Ødekirkegård.

J.nr.: ÅHM 2863; NNU A 7515.

Datering: NE: Vik.-tidl. Ma, 900-1100.

Engberg 2018, nr. 438.

Stenkirken:

Matr.nr. 20a.

Stedbetegnelse: Skt. Nikolas (F&F, tekst, ej på kort).

HerredB.: +

J.nr.: ÅHM 5039 (prøvegravning 2000).

Fredning: Arealfredet (ikke markeret i F&F).

Datering: F&F: 1099. Engberg 2018: Eft. Reform., 1525-1600.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 25; Trap 1961, 1257; Adamsen & Jensen 1996, 179; Engberg 2018, nr. 442.

#### 14. Munksjørup

Overlade s., Aars h., Nordjyllands a.

Kort: 4 cm kort, 1216 IV SØ. M 1408.

Ej F&F.

J.nr.: ÅHM 730. Besigtigelse 1997, ej påvist.

Datering: NE 2018, Y. Ma., 1300- 1525.

Udskrift af Politiprotokol, Løgstør Købstad, Aars og Slet herred.

Litteratur: Christiansen 1978, 134; Engberg 2018, nr. 380.

#### 15. Sørup

Stedbetegnelse: Sørup kirketomt (F&F).

Buderup s., Hornum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 10a. Sted.nr. 12.05.02.

Kort: 4 cm kort, 1216 I SØ. Placeret ca. 70 m for sydligt jf. ÅHM opmåling 1997 – rettet i F&F.

Ikke i HerredB.

Fredning: Nr. 1412-163, 1976, kirke og kirkegård, landskabsfredet.

J.nr.: ÅHM 312 (gravning 1967), ÅHM 3865 (prøvegravning 1997).

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Eft. Reform., 1525-1600. Kieffer-Olsen 2018, 387: 1464-1526.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 30; Den ældste danske Archivregistraturer, Becker 1860, 298.

Repertorium II, 199; Himmerland og Kjær Herred XV, 1947-48, Kr.

Værnfelt: Af Aalborg Hospitals Godshistorie, 259; Fra Viborg Amt, 1956, 47; Trap 1961, 1054; Adamsen & Jensen 1996, 159, 162; Engberg 2018, nr. 261.

Korrespondance, NM, kopi ÅHM: P. Brøgger, T. E. Christiansen, K.J. Krogh, O. Olsen, NM. P. Riismøller.

## 16. Stenstrup

Stedbetegnelse: Kapelhøj (F&F).

Rostrup s., Hindsted h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 9a. NM sb. nr. 91.

Kort: O1-kort: Indramning, senere særskilt matr.nr. = 9a. O2-kort (1865-1982): Indramning. (1882-1971): Indramning. Hk-kort: x Ruin, Stenstrup kirke. 4 cm kort, 1216 II NØ.

HerredB, 1886: Omtaler ikke kirken, kun bakken. 1888: Kirkeruin (Stenstrup Kirke).

Fredning: Nr. 1612-51, 1957, kirken arealfredet.

Trussel: Et smalt stykke med nedbrydningslag(?) op til kirken er truet.

J.nr.: ÅHM 599 (P. Riismøller 1938), ÅHM 3866 (prøvegravning 1997).

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 21; Trap 1961, 1136; Engberg 2018, nr. 182.

## 17. Kragelund

Als/Mou s., Hindsted/Fleskum h., Nordjyllands a.

J.nr.: ÅHM 389, ÅHM 3867, besigtigelse 1997, krat, reservat, ej lokaliseret.

Usikkert om det er en ødekirke.

## 18. Buderup

Nedlagt 1907 og fredlyst under NM. Kirken ikke nedrevet, kirkegården eksisterer.

Buderup s., Hornum h. Nordjyllands a.

Kort: O1: Kirkehuset + indramning, markering af kirken. Hk-kort: Buderup Kirke. 4 cm kort, 1216 I SØ.

Litteratur: Rørdam 1883, 326; Pontoppidan 1769, 30; Trap 1961, 1053; Engberg 2018, nr. 257.

## 19. Oplev

Stednavn: Ophøj (F&F).

Oue s., Hindsted h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 10a. NM sb.nr. 46.

Kort: O1: Oplev Kirkegaard. O2-kort: (1866-97 og 1897-1971, indramning. 1971-97: Ikke indramning. Hk-kort: Öde Kirkegaard. Indramning. 4 cm kort, 1216 II SØ.

HerredB. 1884 +. HerredB 1893: Dimensioner angives. Murværk står endnu. Limsten omtales. Kilde nævnes.

Fredning: Nr. 1713-159, 1970, landskabsfredning.

Trussel: Kirken formodentlig i stigende grad truet og grave syd for kirken er/vil snart blive truet. Mulige spor efter trækirke og forhistoriske anlæg er truet.

J.nr.: ÅHM 3869 (prøvegravning 1997).

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.

Litteratur: Jyske Samlinger X, 16; Pontoppidan 1769, 19; Schmidt 1926, 136; Trap 1961, 1139; Engberg 2018, nr. 180.

## 20. Filsted

Aalborg Stiftstidende 23.6.1974. Aalborg øst. Kirke nedlagt af Chr. III i 1555. Se ÅHM 429 (Gug Ødekirke). Ikke i Kancelliets Brevbøger 1555.

Usikkert om det er en ødekirke. Ikke undersøgt.

## 21. Svingelbjerg

Vesterbølle s., Rinds h., Viborg a.

Matr.nr. 7v.

Kort: O1-kort (formodentlig).

Ej HerredB.

Fredning: Nr. 1609:80, 1971, arealfredet.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Eft. Reform., 1525-1600.

Litteratur: Rørdam, 1883, 223, 229; Heilesen, Himmerland og Kjær Herred 1954, 292-303; Trap 1962 (Viborg Amt); Adamsen & Jensen 1996, 155; Engberg 2018, nr. 381; Korrespondance: Kongebrev af 5.12.1566.

## 22. Mosbæk

Giver s., Års h., Nordjyllands a.  
Matr.nr. 1a. NM sb.nr. 58. Sted.nr. 12.08.05.  
Kort: Hk-kort: x Ruin. 4 cm kort, 1216 II NV.  
HerredB. 1888.  
Trussel: Skeletdele lige under pløjelag. Forhistoriske anlægs-  
spor truet.  
J.nr.: ÅHM 4021 (prøvegravning 1998), VMÅ 2006.  
Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.  
Litteratur: Ej Trap 1961, 3. udgave; S. Nielsen, Himmerland og Kjær  
Herred 1967, 167; Engberg 2018, nr. 378.

## 23. Li. Sjørup (F&F)

Flejsborg s., Års h., Nordjyllands a.  
Matr.nr. 2a. NM sb. nr. 24.  
Kort: Hk-kort: Ruin. 4 cm kort, 1216 IV SØ.  
HerredB. 1888.  
Fredning: Nr. 1409-86, 1911, arealfredning.  
J.nr.: ÅHM 3773 (besigtigelse 1998), VMÅ 608.  
Datering: F&F: 1299. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.  
Litteratur: Trap 1961, 1186; Engberg 2018, nr. 379.

## 24. Finderup

Stedbetegnelse: Finderup kirketomt (F&F).  
Døstrup s., Hindsted h., Nordjyllands a.  
Matr.nr. 3a. NM sb. nr. 7.  
Kort: O1-kort: Indramning, ikke dyrket. Også O2-kort. Hk-kort: Fir-  
kant, ikke dyrket, hvor kirken ligger. 4 cm kort, 1216 II SØ.  
HerredB 1888:  
Fredning: 1943, kirken, arealfredning, 13,5x7,5 m. Ved herredsbe-  
rejsning 40x12 fod(?).  
Mindre udgravning af amatørarkæolog 1960 (skitse), hvorefter kir-  
ketomt blev indmålt af landmåler.  
Trussel: Gravene syd for kirken truet, stærkt skrånende terræn.  
J.nr.: ÅHM 3870 (prøvegravning 1998).  
Datering: Engberg 2018: Ny. Tid., 1600-1850.  
Litteratur: Rørdam 1883; Trap 1961, 1155; Engberg 2018, nr. 173.



## 25. Kirketerp

Stedbetegnelse: Kirketerp kirketomt.

Hørby s., Hindsted h., Nordjyllands a.

NM sb. nr. 30.

Kort: O1-kort: Indramning. O2, 1866-1908: Indramning. O2, 1908-1972: Indramning. Hk-kort: Indramning x Ruin. 4 cm kort, 1216 II SØ.

HerredB: 1888.

Trussel: Få grave i den nordlige del af kirkegården truet.

J.nr.: ÅHM 3797 (prøvegravning 1998), ÅHM 6721.

Datering: F&F: 1299. Engberg 2018: Ny. Tid., 1600-1850.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 20; Trap 1961, 1154; Engberg 2018, nr. 178; Nielsen 2018.

## 26. Hørby

Kort: 4 cm kort, 1216 II SØ. Nord for Hørby "Kirkegård". M 1711.

Ikke F&F.

Ikke ødekirke. Ikke undersøgt.

## 27. Gunderupgård

Strandby s., Gislum h., Nordjyllands a.

Ej F&F.

Hk-kort: Kapelkilde

Ikke undersøgt.

Litteratur: Schmidt 1926, 137; Trap 1961, 1216.